

Plus Ultra

Kwartaalblad voor en door vrijwilligers van de afdeling
Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch

Maart 2016 No. **16**

In dit nummer:

- 2 *Van de redactie*
- 3 *Unieke vondst: zeer vroege triptiek van Jeroen Bosch*
- 4 *Kruiden en geneeskunst vroeger en nu deel 3*
- 6 *De Weegbree*
- 8 *Leren van de leermeester in Lausanne*
- 11 *Geschiedenis van de hertogen van Brabant deel 2*
- 13 *Plein van begijnen en soldaten*
- 15 *De dichter en de stad*
- 16 *In de ban van Van Heurn*
- 18 *De keuken van Odysseus*
- 19 *Kunst in het lab*
- 21 *Tentoonstellingen*
- 21 *Tussen droom en daad staan honderdduizenden steekjes....*
- 24 *Nader bekeken*
- 25 *Waar zijn we mee bezig? "De Drij Mollen", Hinthamerstraat 190*
- 27 *Vestingwerken 's-Hertogenbosch; Van weren naar welkom heten*
- 30 *Huisvesting van de Afdeling Erfgoed: De stand van zaken*
- 32 *Colofon*

Het resultaat van noeste arbeid! De kledij uit de tijd van Jheronimus Bosch herleeft in het Groot Tuighuis. Lees op pagina 21 hoe dat in zijn werking.

Wie de schoen past... bewaart hem goed. Leer meer over leer: De belevenissen van Joke in Lausanne!

Lees verder op pagina 8

Van de redactie

En we noemen het: Plus Ultra

Plus Ultra is de nieuwe naam voor het Vrijwilligersbulletin BAM. De oude naam voldoet niet meer nu er een nieuwe afdeling Erfgoed is waarin naast de “oude” BAM ook het Stadsarchief en Vestingwerken zijn opgenomen. Plus Ultra (steeds verder) is precies wat we voor ogen hebben met dit blad; we gaan steeds verder op het gebied van samenwerking, professionalisering en communicatie. We streven naar een blad dat wordt gemaakt en gedragen door vrijwilligers en medewerkers van alle geledingen binnen de afdeling Erfgoed. Sterker nog; we gaan er van uit dat ons dat ook gaat lukken!

Plus Ultra was de wapenspreuk van Karel V (1500-1558) die al vanaf 1516 als Karel I koning van Spanje was. Hij koos deze spreuk als variatie op non plus ultra, de tekst die Hercules volgens de overlevering had gebeiteld op de Zuilen van Hercules aan weerszijden van de Straat van Gibraltar om het einde van de wereld in de klassieke oudheid te markeren. Onder Karels bewind kende Spanje een enorme koloniale expansie en met het nieuwe motto wilde hij aangeven dat de Straat van Gibraltar niet langer het einde van de wereld was en dat Spanjes ambities verder reikten. Karel de V heeft ook een connectie met onze stad: Hij was tussen 1540-1545 enkele malen te gast in de Keizerstraat (Keizershof en de Hof van Zevenbergen). Zijn wapenspreuk is (in verfranste vorm Plus Oultre) nog steeds te vinden op de wapenstein (sauvegarde) in de voormalige pastorie Sint Pieter (Achter de Tolbrug 11). Dit pand was tussen 1593 en 1629 een refugiehuis van het augustijnenklooster Mariënhage te Woensel. Een sauvegarde bood bescherming tegen plundering of brandschatting.

Op weg naar meer samen; vrijwilligers en medewerkers van alle afdelingen

Plus Ultra wil een bijdrage leveren aan de eenwording van de drie afdelingen die nu samen de Afdeling Erfgoed vormen. Daartoe hebben we hulp uit alle geledingen van de afdelingen nodig. Niet alleen bijdragen van vrijwilligers, zijn hiervoor noodzakelijk, ook de regelmatige inbreng van de vaste medewerkers is onontbeerlijk om Plus Ultra tot een succes te maken. Zo heeft Vestingwerken, in de persoon van Huibert Crijns, toegezegd elke aflevering een artikel te leveren over de plannen en werkzaamheden op hun werkterrein. Maarten Endeman is voor de bouwhistorici een trouw leverancier van boeiende artikelen over allerlei panden in de stad. We hopen dat dit ook de medewerkers en vrijwilligers van andere afdelingen inspireert om dit blad te voorzien van interessante informatie.

Uit de afdelingsvergadering

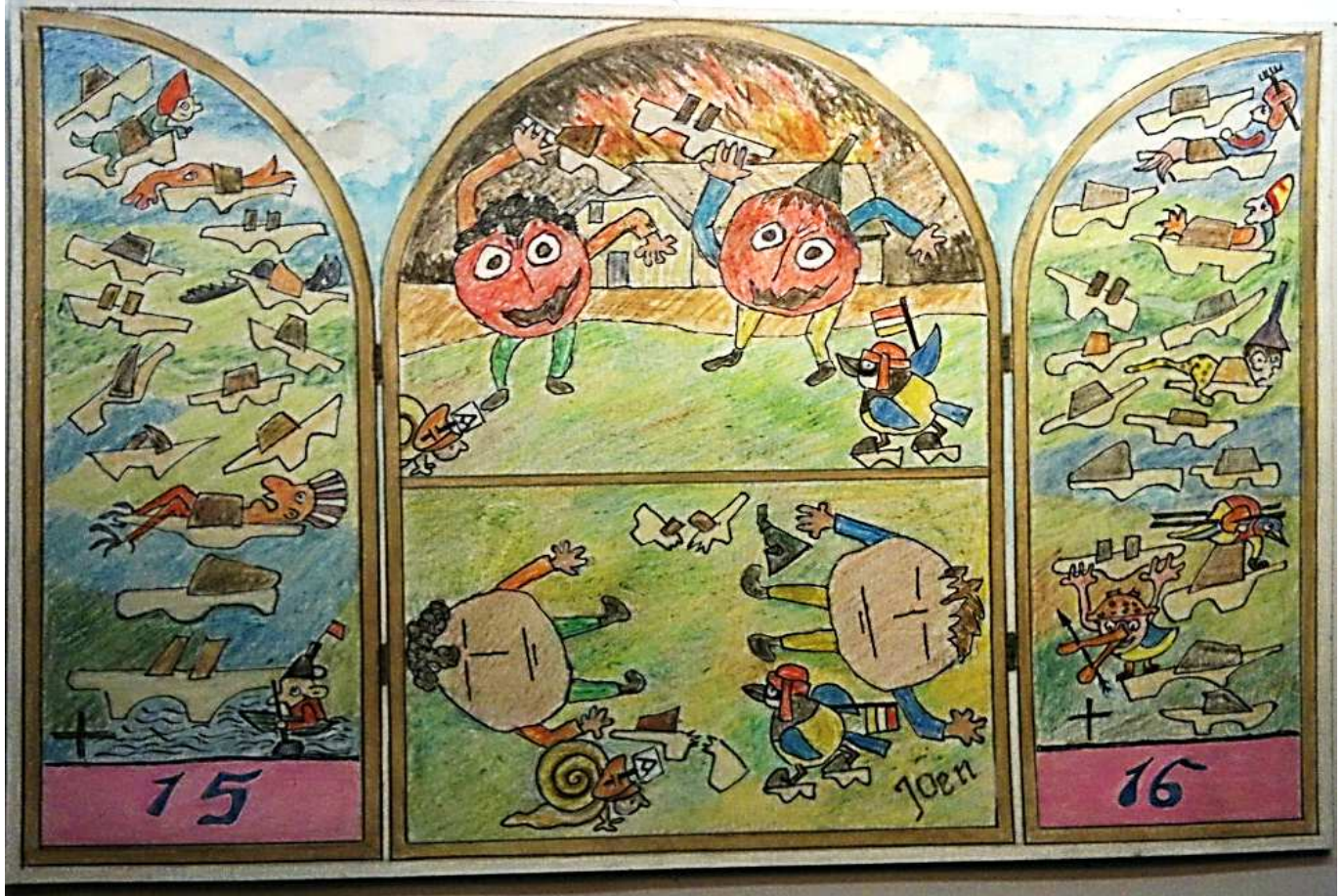
Informatie over de Afdeling Erfgoed bereikt ons vooral via het op ongeregelde tijdstippen verschijnende Erfgoedbulletin. Daarin wordt kort aangegeven met welke zaken de diverse teams binnen de organisatie zich (gaan) bezighouden en wat de stand van zaken is met betrekking tot de voorgenomen verbouwing van de Oude Sint Jacobskerk. Omdat het belangrijk is dat vrijwilligers op de hoogte zijn van wat er speelt is sinds kort ook een redactielid van Plus Ultra (i.c. Len Janssens) als toehoorder aanwezig bij het maandelijkse afdelingsoverleg. Nu vinden de afdelingsvergaderingen elke maand plaats en verschijnt Plus Ultra maar vier keer per jaar. waardoor het een minder geschikt medium is om actuele nieuwsberichten te brengen. In de praktijk zal relevante informatie inmiddels wel verspreid zijn langs andere wegen. Niettemin houden we op deze manier wel voeling met de organisatie en kunnen we indien nodig ook via dit blad informatie delen.

Unieke vondst: Zeer vroege triptiek van Jeroen Bosch ontdekt

Door N.A.Groenendaal

Op een niet prijsgegeven locatie in de omstreken van 's-Hertogenbosch is enige maanden geleden een tot op heden onbekende triptiek van de bekende Bossche schilder Jeroen Bosch ontdekt.

Uit de manier van uitbeelden heeft Boschdeskundige Prof. Dr. Ir. I.N.J. Vuysje de voorlopige conclusie getrokken dat het hier gaat om een zeldzame, zeer vroege triptiek, zeker gezien de signatuur. Het werk meet 2.10m bij 2.97m. Zowel op het linker- als op het rechterpaneel bevinden zich alleen maar trippen. Sommige met (toen al) vreemde figuren er op.

In zijn latere werk heeft Jeroen wel meer trippen geschilderd met als grootste, de prominent in het zicht geplaatste trip als zeilschip in zijn beroemde werk "Het Laatste Oordeel". Maar toch is het hier wel iets bijzonders. Links zijn het er vijftien, en rechts zestien. De jonge Jeroen heeft zelfs het aantal in cijfers weergegeven. Een toeval? Zowel Professor Vuysje, als andere zeer bekende analisten en deskundigen op het gebied van het werk van Jeroen Bosch, kunnen er vooralsnog geen antwoord op geven.

Tripstriptripentriptiek

Het middenpaneel is eveneens een bijzonder geval. Het bestaat nl. uit twee delen. Op het bovenste deel ziet men twee kopvoeters (die bij Bosch ook voorkomen in latere werken) die met elkaar op de vuist gaan gewapend met een trip. Op het onderste ziet men de twee uitgeteld op de grond liggen.

In het bovenste deel ziet men links onder een vreemdsoortige slak in beeld verschijnen. In het onderste deel ziet men duidelijk dat het merkwaardige dier verder gekropen is. Vuysje vermoedt dat Bosch hier een zekere mate van tijdsverloop wil aangeven omtrent de duur van het gevecht. Hij wil dan ook de bekende biologisch-archeoloog Drs.

Th.de Jong over dit fenomeen consulteren. De vreemde, op trippen lopende vogel rechts, zou volgens Vuysje uitgelegd kunnen worden als arbiter.

Na uitgebreide diepgaande onderzoeken meent Professor. Vuysje in het middenpaneel een soort stripverhaal te herkennen, en heeft dan ook met algemene goedkeuring van alle Boschkeners, de triptiek ,die veel trippen en een strip laat zien, als een unieke “Tripstriptrippentriptiek“ bestempeld.

De redactie van Plus Ultra mag met gepaste trots meedelen dat ze de eersten en enigen ter wereld zijn die een afbeelding van dit kunstwerk mogen publiceren. (Op 1 april 2016 wordt het triptiek gepresenteerd in het stadhuis)

Kruiden en geneeskunst vroeger en nu; deel 3

Door Hans van Boxtel

Na het globale overzicht van de afgelopen twee edities wordt het tijd om de uitgangspunten van het medische denken vanaf de Grieken tot en met de middeleeuwen eens onder de loep te nemen. Hiervoor gaan we eerst even terug in de tijd en komen weer uit bij de eerder genoemde Hippokrates van Kos. Zijn uitgangspunt was dat ziekte een

De mens te midden van de elementen. Uit: boek IV in Bartholomeus Anglicus' De proprietatibus Rerum. (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Roy.9094, fol.45r)

gevolg was van het verstoorde evenwicht tussen de vier lichaamssappen, het bloed, de gele en de zwarte gal en het slijm. In het Latijn kennen we deze sappen als het **sanguis, cholos, melancholos en phlegma**. Als er zich in het lichaam enig ongemak voordeed dan werd dus eerst gekeken naar de toestand waarin zich deze sappen bevonden.

Dit uitgangspunt werd gecombineerd met **de elementenleer van de natuurfilosoof Empedokles, lucht, vuur, water en aarde**. Hieruit was alles opgebouwd. Er was ook een vijfde element, nl. de ether, maar dit zorgde volgens hem voor de beweging van de hemellichamen, het onzichtbare maar allesdoordringende. Deze vier elementen zijn bovendien verbonden met de seizoenen. Zo is lucht verbonden met de lente, het vuur met de zomer, de herfst met de aarde en de winter met water. Voor Hippokrates ging het dus om het evenwicht, krasis. Ziekte was het gevolg van een verstoring hiervan (dyscrasie). Men noemde dit de **humorenleer**.

Het gezonde functioneren

Daar waar wij in de huidige tijd steeds meer de nadruk zijn gaan leggen op het voorkomen van ziekte, de preventieve geneeskunde, was dat voor de Grieken altijd al het allereerste uitgangspunt. Zij noemden dit de 'hugieinnos' oftewel 'het gezonde functioneren'. Hiertoe diende men zes belangrijke leefregels aandacht te geven:

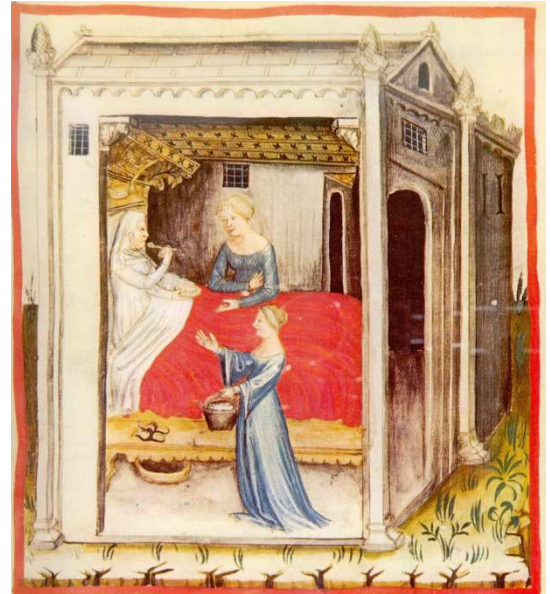
- de gesteldheid van de lucht bewaken
- een goed evenwicht tussen werken en rusten
- een goede slaap
- een juist gebruik van eten en drinken
- de beheersing van het uitscheiden en vasthouden van lichaamssappen
- een evenwichtig emotioneel leven

Als je dit lijstje even voor jezelf overweegt dan zie je dat we dit nu nog steeds belangrijk vinden, maar deze aandachtspunten zijn al meer dan 3500 jaar oud. De ons ook al bekende Galenus breidde dit systeem van de oude Grieken uit door deze sappen of humoren bepaalde kwaliteiten toe te kennen. Zo was het bloed vochtig en warm, de gele gal droog en warm, de zwarte gal droog en koud en het slijm vochtig en koud.

Voeg daarbij dat de menging van deze humoren ook beïnvloed werd door de levensfase van de mens dan kreeg je een steeds fijner systeem. Zo wordt de kindfase tot 25 jaar vooral door het element lucht en bloed gedomineerd, door vuur en gele gal van 25 tot 40 jaar en heeft de rijpere mens meer aarde en zwarte gal. De ouderdom tenslotte kenmerkt zich door dominantie van water en slijm.

Het karakter van de mens wordt dus niet alleen bepaald door de specifieke menging van de lichaamssappen waarbij een van de vier dominant is maar kan in de loop der tijd wijziging ondergaan. Om het geheel compleet te maken kende men ook nog een viertal graden waarin de kwaliteiten warm, droog, nat en koud bij een disbalans in het lichaam de ernst aanduiden:

- de eerste graad gaf aan dat men iets nog maar nauwelijks kon bespeuren
- de tweede graad deed de kwaal al veel duidelijker voelen
- de derde graad bracht duidelijke schade aan het lichaam van de zieke
- de vierde graad drukte de eigen natuur van de zieke weg wat de dood tot gevolg kon hebben

Gerstebrij; Aard: koud en droog in de 2^e graad, gematigd indien gebakken. Heilzaam : voor de galwerking. Schadelijk : veroorzaakt winden. Tegenmiddel: met suiker. Werking: goed voor de lichaamsvochten. Aante raden voor een warm gestel, voor jongeren, 's zomers en in warme streken. Uit: Tacuinum Sanitatis

De toegepaste geneeskruiden kenden ook zo'n benadering met kwaliteiten en graden. Zo kon bij een bepaalde aandoening het voor genezing beste kruid worden gekozen. Schematisch ziet het er dan als volgt uit:

Lichaams-vloeistof	Eigenschappen	Smaak	Element	Karakter	Seizoen
Slijm	Koud en vochtig	zout	water	Flegmatisch, kalm en rustig	winter
Bloed	warm en vochtig	zoet	lucht	Sanguinisch, opgewekt	lente
Gele gal	warm en droog	bitter	vuur	Cholerisch, prikkelbaar	zomer
Zwarte gal	koud en droog	zuur	aarde	Melancholisch, zwartgallig	herfst

Holistische benadering

Een opmerking die hierbij zeker op zijn plaats is gaat over hoe de arts enij vanaf de oudheid aankeek tegen de mens. Hun benadering was/is wat we nu 'holistisch' zouden noemen oftewel: men keek naar de hele mens en niet enkel naar het zieke gebied. Ziekte was vroeger dus meer een samenhangend geheel van geestelijke en lichamelijke oorzaken. Pas later in de 18^e eeuw ontstond de zgn. pathologische anatomie die ziekte niet meer verklaarde vanuit afwijkingen in het evenwicht van de vier lichaamssappen maar keek vanuit het specifieke lichaamsgebied en dus veel minder het geheel in ogenschouw nam. Bovenstaande was nog niet alles. Want behalve de humoren, hun eigenschappen en de daarmee verbonden seizoenen werd er ook nog gekeken naar de planeten en de astrologische componenten van de zieke. Dit is een belangrijke reden waarom veel vroegere artsen zich ook in de astrologie hadden bekwaamd. Allemaal om een zo groot mogelijk inzicht in de zieke mens te verkrijgen.

In het kort wil ik hier tenslotte nog het mensbeeld geven aan de hand van de vier lichaamssappen die, volgens de vroegere uitgangspunten, dominant in de mens aanwezig kunnen zijn:

- de sanguinicus is stevig gebouwd en een harde werker. Ze zijn speels en aardig voor de medemens en hebben een groot begrip en leren makkelijk. Ze houden van een wijntje en alle soorten van ontspanning. Ze hebben een neiging tot vetzucht en kennen weinig zorgen voor later. Als ze ziek zijn is dat meestal in de lente
- de cholericus is meestal gespierd zonder veel vlees op de botten. Ze zijn dorstig door hun hete natuur en hebben de neiging tot kortademigheid. Levendig, snel en vol van vuur en ook nog ambitieus. Ze zijn trots en om het minste kunnen ze kwaad worden. Het zijn vlotte sprekers. Hun ziekteperiode ligt vaak in de zomer
- de melancholicus is meestal niet zo groot en wat aan de magere kant. Hun hoofd is vaak groot. Gezelschap wordt gemeden en ze zijn wat gemakzuchtig. Toch zijn ze leergierig maar wel in hun alleen-zijn. Er wordt veel gepeinsd met een neiging tot zwaarmoedigheid en achterdocht. De herfst is hun tijd voor ziekzijn
- De flegmaticus is ook niet zo groot en wat dikvig. Vaak grote hoofden met hoog voorhoofd en veel haar. Ze leren niet makkelijk en vergeten snel. Ze zijn rustig en vaak lui. Nemen niet vaak deel aan discussies. Men is eerder dromerig met een weinig sprankelend, eerder dof gevoelsleven. Deze 'nadelen' worden dan weer goed gemaakt door hun grote eerlijkheid. Ziek zijn ze meestal in de winter.

De Weegbree

Door Hans van Boxtel

Weer zo'n bekend kruid dat iedereen veelvuldig heeft gezien en/of geplukt. Er zijn verschillende soorten van waarvan de Smalle Weegbree, **Plantago lanceolata**, en de Grote of Brede Weegbree, **Plantago major**, de bekendste zijn. Minder bekend en een soort van combinatie van het uiterlijk van de eerste twee is de Ruige Weegbree, **Plantago media**.

Plantago Media; Ruige Weegbree

Verschillende benamingen

Behalve in Duitsland waar de weegbree de (*Spitz*)*Wegerich* wordt genoemd, vinden we in de ons omringende landen de Latijnse naam terug: *Plantain*, zowel in Frankrijk als in Engeland. De naam komt hoogstwaarschijnlijk van het plat tegen de grond liggende blad van de brede weegbree dat dan een voetzool (*planta pedis*) zou voorstellen. En werd zo de naamgever voor de hele familie. Er zijn verschillende bijnamen. Zo heet de smalle weegbree hier te lande o.a. *Hondstong*, *Ganzetong*, *Schapeltonge*, *Slakkebedden* en *Hazeoren*. De brede weegbree noemt men ook wel *Weegbladeren*, *Wegtree*, *Geneesblad*, *Plantein*, *Konijnblad*, *Platvoet* en *Breewegsblaren*. Verschillende van

deze namen zeggen iets over de weg en de breedte daarvan. Let maar eens op het Oud-Engelse *Wegbraede*.

Tenslotte een laatste greep uit de ontelbaar vele benamingen: *herba nervalis* oftewel *Zenuwkruid*. Dit vinden we ook in het Grieks terug nl. *heptapleuros*. Dit alles vanwege de op zenuwbanen gelijkende nerven. Opmerkelijk is de naam die de Aboriginals aan de plant gaven nl. *voetstap van de Engelsman*. De Noord-Amerikaanse indianen hadden het over *het spoor van de witte mannen*. Opvallend was nl. dat overal waar de kolonisten gingen de weegbree al snel volgde. En eigenlijk is dat niet zo raar want de verschillende namen verwijzen er al naar nl. de weg en de wegbreedte. Dit komt doordat de zaden van de plant veel slijmstoffen bevatten en daardoor plakkerig zijn. Ze blijven makkelijk aan de schoenen (of dierenhuid) vastzitten en worden zo langs de paden en wegen waar veel gelopen wordt verspreid.

Kijk maar eens in het voorjaar. Dan zie je ze langs veel wandelpaden, evenals de smalle variant. Deze echter vinden we ook nog, en veelvuldiger, in graslanden.

De bladeren van de Weegbreeën ontspringen aan een rozet en hebben alle in de lengterichting verlopende nerven: drie tot vijf bij de smalle, en zeven bij de brede variant. De ruige volgt de brede in zijn nervatuur. Wat de bloeiwijze betreft is er een duidelijk verschil: alhoewel de bloeistengels even lang zijn bevat de brede weegbree meer bloemen die bruingroen zijn en de smalle minder en witgele bloemen met duidelijk zichtbare, donkere, meeldraden. En hier volgt de ruige de smalle nl. minder bloemen maar ze hebben wel meeldraden met een prachtige zachtroze kleur.

Plantago Major; Grote Weegbree

Werkzame stoffen

Als we naar de inhoudsstoffen kijken dan hebben alle variëteiten globaal dezelfde. Het gaat dan om looistoffen en bitterstoffen, vitamine C en B4 en veel mineralen zoals calcium, ijzer, kalium, zwavel, fosfor, natrium, silicium en zink. Er zitten ook veel slijmstoffen in, vooral in de zaden die ook nog eens de antiallergische stof aucubine bevatten. Tenslotte nog wat organische zuren en hars samen met de weefselherstellende stof xanthophyl.

Plantago Lanceolata; Smalle Weegbree. Uit: Flora Batavia Vol1.; Janus Kops 1800

In de smalle weegbree komen ze het meeste voor maar ook de andere variëteiten bevatten er meer dan voldoende van om in het lichaam een duidelijke werkzaamheid te hebben. Het is niet voor niets een geneeskruid met een historie van duizenden jaren. De Chinezen schreven het lang geleden al voor bij een aantal chronische ziekten maar ook bij onvruchtbaarheid. Alexander de Grote nam het bij zijn zware hoofdpijnen en Plinius en Dioscorides vonden het een probaat middel bij de zgn. drie- en vierdaagse koortsen evenals bij beten van dolle honden. In Noord-Amerika werd het gebruikt bij de beet van ratelslangen en zelfs bij Shakespeare komen we het tegen: botbreuken, verwondingen, hoestaanvallen, overvloedige menstruatie en aandoeningen van de blaas. Een aftreksel vermengd met rozenolie werd gesmeerd op gewrichtsaandoeningen van met name handen en voeten. En om bij lange wandelingen geen verwondingen aan de voeten op te lopen werd het blad van de brede weegbree in de schoenen gelegd.

Dodonaeus was vol lof over dit kruid gezien de volgende opmerking:

De Weegbree was bij de ouden soo seer gesocht ende gepresen/ dat Themison

den ouden Medicijn daer een gantsch boec af gemaect heeft/ als den eersten ervinder van de groote ende wonderbaerlijke crachten van dit gewas/ gelijk Plinius in het achste capittel sijn 25 boeck betuygt.

Genezing voor vele kwalen

De smalle weegbree is uitstekend inzetbaar bij aandoeningen van de luchtwegen zoals verkoudheid, bronchitis, astma en nerveuze hoest. De slijmstoffen hebben een beschermende werking en dempen de hoestprikkel. Dat maakt het ook behulpzaam bij het stoppen met roken. Ook bij ontstekingen in de oren met name bij staphylococce infecties. Bij verwondingen van de huid zoals snij- en steekwonden is het behulpzaam als bloedstelper en ontstekingsremmer. En met het gekneusde blad over brandnetelprikken wrijven kan wonderen doen.

Tenslotte is het, gezien de vele mineralen, inzetbaar bij tekorten hiervan en lichte vormen van bloedarmoede.

De brede weegbree is een versterker van het zenuwstelsel; zeker in stressvolle situatie als de instorting nabij is.

Er gaat een kalmerende en versterkende werking vanuit. Ook bij oorontstekingen is het werkzaam evenals bij

ontstekingen van tandvlees en mondholte. Dan spoelen met sterke thee van het blad of de tinctuur. Naar de spijsvertering gaat een mild stimulerende werking uit evenals een stoppende werking via de looistoffen bij diarree. Is er echter een verstopping dan kan het deze helpen oplossen middels de rijkelijk aanwezige slijmstoffen. Zo zie je dat de brede weegbree tegengestelde aandoeningen aan kan. Maar dat is een kenmerk van heel wat meer geneeskruiden. Er gaat vanwege het aanwezige kalium ook een stimulerende werking uit naar de nieren en blaas. Tenslotte laat ook brede weegbree zich inzetten bij de verschillende verwondingen en infecties van de huid zoals we bij de smalle variant al zagen.

We gebruiken van de weegbree zowel het blad, voor de drogerij en de tinctuur, als de zaden. Met name de zaden van een nog niet genoemde variëteit nl. het Vlozaad (*Psyllium afra*) zijn vanwege het zeer veel erin voorkomende slijm uitstekend geschikt bij verstopping om een goede stoelgang te garanderen.

En in de middeleeuwen en eerder schrok men er niet voor terug om als bescherming tegen koorts een wortel van de ruige weegbree met daaraan nog een stukje van de plant om de nek te dragen.

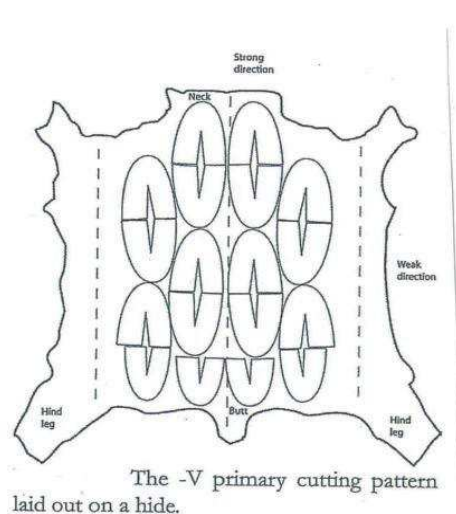
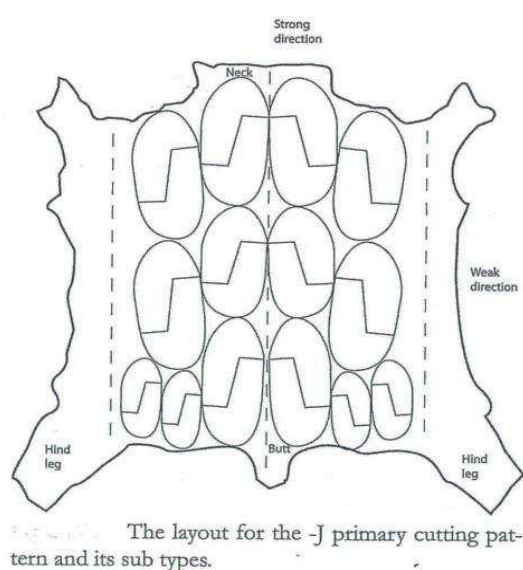
Leren van de leermeester in Lausanne

door Joke de Ridder

In het kleine Musée de la Chaussure in de Rue du Rôtillon in Lausanne staan meer dan 500 zelfgemaakte replica's van typen schoenen van prehistorie tot 1600. Ze zijn gemaakt door Marquita Volken, een Amerikaanse ,woonachtig in Zwitserland, die in 2014 een proefschrift schreef over archeologisch schoeisel: *Archaeological Footwear*. Deze zomer heb ik een cursus bij haar gevolgd.

Volken heeft een methode ontwikkeld waarmee je schoeisel nauwkeurig kunt ordenen naar type en tijd. Daarvóór had elk land of iedere leerarcheoloog zijn eigen ordeningsprincipes zoals bijvoorbeeld zooltypen, vindplaatsen, kunsthistorische stijl, manieren van sluiten.

Volken is teruggekeerd naar de bron, de huid van een dier die de maker van de schoen tot zijn beschikking had. Hij wilde uit één huid zoveel mogelijk schoenpatronen kunnen snijden van een zo hoog mogelijke kwaliteit, qua functie en pasvorm. Dat resulteerde in vernuftig ontworpen patronen uitgezet op de huid met het doel zo weinig mogelijk kostbaar leer te verspillen.

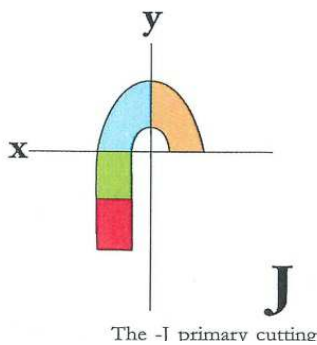

Links: Basissnijpatroon J uitgelegd op een huid. .

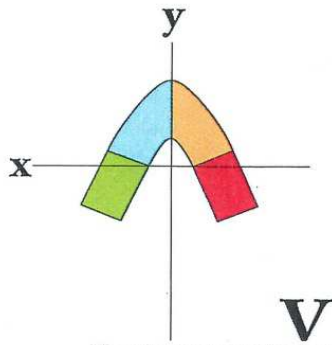
Rechts: Basissnijpatroon V uitgelegd op een huid

Snijpatronen

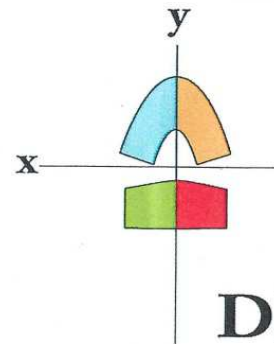
Volken heeft alle wereldwijd beschikbare snijpatronen uitgezet op een x en y-as en die onderling vergeleken met behulp van een database. Zij ontdekte dat al die duizenden patronen, van de prehistorie tot 1600, teruggebracht kunnen worden tot slechts 17 basissnijpatronen, de *Primary Cutting Patterns (PCP's)*, met hun subtypen. In 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld tref je vaak het snijpatroon D aan, een eenvoudig snijpatroon bestaande uit een halfrond voorblad en rechthoekig smal hielstuk die samen de letter D vormen.

Basispatroon J

Basispatroon V

Basispatroon D

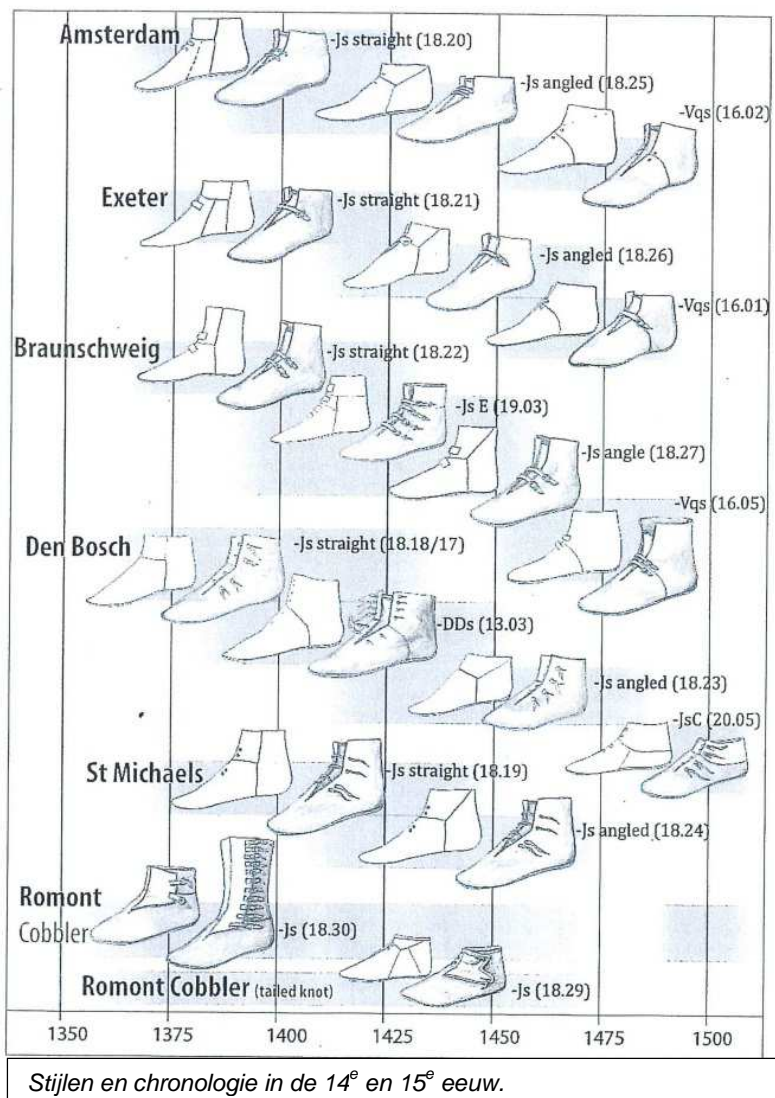
Calceologie

De afgelopen jaren hebben Elly van Dongen en ik, in bescheiden vorm aan calceologie (schoeiselkunde) gedaan: conservering, documentatie, identificatie en datering van opgegraven schoeisel of schoenfragmenten. De grote hoeveelheid leervondsten van het Museumkwartier (SHMU) is door onze handen gegaan om het leerdepot-gereed te maken. Door dagenlang te wassen, tekenen, beschrijven en conserveren van die duizenden fragmenten was mijn leergierigheid gewekt .

Olaf Goubitz

Ons tot dan toe enige handboek 'Stepping through time' van Olaf Goubitz (1934-2007) is voor ons werk een grote steun geweest. Vanaf de jaren zestig is Goubitz nauw betrokken geweest bij de leervondsten in Nederland. Ook bij de BAM was hij een welkom en zeer gewaardeerd leerdeskundige.

Marquita Volken heeft meer dan vijftien jaar lang intensief samengewerkt met Goubitz. Wat die twee vooral bond: dat het voor goed

onderzoek noodzakelijk is om aan den lijve te ondervinden welke vaardigheden nodig zijn voor het maken van een schoen, hoe vindingrijk de schoenmaker moest zijn gezien de beperkte middelen en welke technische problemen hij tegen kwam.

Werken in Lausanne

In Lausanne heb ik een week lang, tien uur per dag, mogen werken onder supervisie van Marquita Volken. Wat een leerzame dagen waren dat. De eerste dagen ben ik weer bij nul begonnen met wassen, tekenen, documenteren. Zo weet ik dat we het in

Den Bosch tot nu toe basaal redelijk goed hebben gedaan. De rest van de week volgden de eerste pogingen om op basis van de basisnijpatronen, een klein deel van onze eigen vondsten te identificeren. Een halve dag heb ik mogen oefenen in het atelier van de schoenmaker in het maken van een stiknaad van een middeleeuwse schoen. Met een els en een met berkenpek geïmpregneerde hennepdraad met (in plaats van een naald) aan beide uiteinden een haar van een everzwijn gemonteerd.

De belangrijkste lessen uit Lausanne

Binnen 2 maanden na opgraven het leer conserveren in PEG-600. Vooraf in water en koel opslaan.

- NIET vriesdrogen. Vriesdrogen is *killing* voor archeologisch leer. Vriesdrogen onttrekt niet alleen het 'vrije' water in het leer maar ook het gebonden water. De celwand raakt voorgoed beschadigd. Na verloop van tijd valt het leer uiteen.
- NOOIT lijmen: Je lijmt alle informatie, alle naden en sporen weg.
- WEL: Schoenen of schoenfragmenten die interessant zijn om te laten zien aan het publiek, moeten in geconserveerde vorm over een leest of voetvorm gelegd worden, met naast zich een replica van museale kwaliteit. De replica, die door zijn kwaliteit tegen een stootje kan, mag gerust aangepast of aangeraakt worden.
- Maak *ghost-shoes*, spookschoenen: Snijpatroon van een gevonden schoen uitknippen en een papieren schoen vormen. Een leerzame basis voor determinatie. Gewoon kopieerpapier of Japans papier.

Tot slot een hartenkreet van Marquita Volken:

'Holland is the Mekka for archaeological shoes, but unfortunately with the death of Olaf Goubitz, the interest for leather shoes seems to have passed away too'

Literatuur:

Volken, M., *Archeological Footwear. Development of shoe patterns and styles from Prehistory till the 1600's*, Lausanne 2014;
Goubitz, O., *Stepping through time*, Zwolle 2001; Janssen, H.L., *Van bos tot stad*, 's-Hertogenbosch 1983.

Geschiedenis van de hertogen van Brabant, deel 2: Hendrik I van Brabant ca 1160-1235

Door Dorien van de Venne

Om zijn zoon Hendrik voor te bereiden als zijn opvolger gaf Godfried hem vanaf 1172 al bestuurstaken. In 1179 trouwde Hendrik met Machteld van Boulogne en schonk zijn vader hem het graafschap Brussel. Zij kregen vier dochters en twee zonen. In de jaren 1182 - 1184 nam Godfried nog deel aan gevechten in het Heilige Land en verdedigde hij de stad Jeruzalem tegen Saladin. Hendrik nam het bestuur van zijn vader in die periode over. Als dank voor de grote inzet van Godfried werd zijn zoon door de Duitse keizer Frederik I Barbarossa als *eerste hertog van Brabant* benoemd. Het graafschap Brabant werd in 1183 tot *hertogdom* verheven.

Er wordt aangenomen dat Hendrik de nederzetting "Orthen dat nu Bosch heet" in 1185 stadsrechten zou hebben gegeven. (De bronnen zijn niet eenduidig of deze stadsrechten gebaseerd zijn op die van de stad Leuven). Hendrik had er belang bij dat zijn land tussen Vlaanderen en het Rijngebied, mee kon profiteren van de doorvoerhandel met als belangrijke inkomstenbron de tolrechten.

De hertogstitel voor Neder-Lotharingen nam hij na de dood van zijn vader in 1190 over. Hij probeerde het gezag dat aan deze titel verbonden was te herstellen. Meerdere edelen, waaronder Boudewijn V van Henegouwen, verzetten zich hier sterk tegen. De macht nam uiteindelijk sterk af en de titel werd meer ceremonieel.

Zoals veel edelen in die tijd nam Hendrik deel aan de Derde Kruistocht in 1189-1192. Hij was bevelhebber bij de belegering van Beiroet en Sidon.

Hendrik I van Brabant
Bron: Adriaan van Baerland, Jan Moretus, Plantijnsche Drukkerij – *Ducum Brabantiae chronica*

Zegel van Diederik (Dirk) VII, graaf van Holland in de periode 1190 – 1203
Lit: *Zelandia Illustrata*: Jacob

In 1191 werd zijn broer Albert benoemd tot bisschop van Luik. Toen Albert na een jaar werd vermoord braken er roerige tijden aan voor Hendrik. Hij hield keizer Hendrik VI, de opvolger en zoon van Keizer Frederik I Barbarossa, verantwoordelijk en stelde zich op als leider in de opstand tegen hem. In 1199 verzette hij zich in Aken tegen de kroning van de nieuwe Duitse koning Philips van Zwaben, ook een zoon van keizer Frederik Barbarossa maar sloot in 1204 vrede met hem.

De stad geplunderd

In deze onrustige periode werd de jonge stad 's-Hertogenbosch in 1202 geplunderd door Dirk VII, graaf van Holland. Hendrik was in oorlog met Otto van Gelre en Dirk VII van Holland omdat ze hun steun aan de Welfische koningskandidaat, Otto van Brunswijk, hadden ingetrokken. Hendrik won de strijd en graaf Otto van Gelre moest een verdrag met hem sluiten. De burgers van 's-Hertogenbosch kregen in zijn hele gebied tolvrijheid.

Brabantse kooplieden werd tolvrijheid verleend op de Rijn en Otto gaf het recht op Megen en Kempenland op. Dirk werd gevangengenomen en er moest een hoge som losgeld voor hem worden betaald.

Author

Jacob Verheye van Citters (1753-1823)

Daarnaast moest graaf Dirk VII van Holland hertog Hendrik als zijn leenheer erkennen, waardoor Holland zijn overwicht in het noorden verloor. De inwoners van Tiel kregen van Hendrik vrijheid van tol in Brabant.

Om een machtspositie te verwerven moest hertog Hendrik I zich voortdurend strategisch opstellen tussen de verschillende vorstenhuizen van de Engels-Welfische en Frans-Staufische partijen. Hij wisselde daarom nogal eens van kamp en trad regelmatig corrigerend op. In die periode was er een strijd gaande over de keizerstitel in het Rooms-Duitse rijk tussen Otto van Brunswijk(Welf) en Philips van Zwaben (Hohenstauf). Otto kreeg steun van de heersers uit het noordelijke deel van het Rooms-Duitse rijk en Philips van Zwaben uit het zuidelijk deel. Nadat Hendrik vrede had gesloten met de Rooms-koning Philips van Zwaben kreeg hij als beloning de voogdij over de abdij van Nijvel, werd hij medebestuurder van Maastricht en voogd over het kapittel aldaar. Omdat hij in 1204 alleen nog dochters had, ontving hij van hem tevens het recht zijn hertogdom ook in de vrouwelijke lijn te laten opvolgen. Op 12 november van dat jaar kregen de poorters van *Orthen dat Bosch* werd genoemd, tolvrijheid door het hele rijk van Philips van Zwaben.

In 1207 werd hertog Hendrik I na vier dochters eindelijk vader van een zoon, Hendrik.(II)

Toen Hendrik in 1208 steun van koning Philips II van Frankrijk kon krijgen om zelf koning van Duitsland te kunnen worden, zag hij hiervan af. Hij gaf de voorkeur aan Otto IV van Brunswijk. In dat jaar werd de rivaliserende Rooms-koning Philips van Zwaben vermoord.

De moord op Philips van Zwaben in de Saksische Wereldkroniek, 13e eeuw

Rond het jaar 1210 start de bouw van een romaans kerkje in baksteen op het terrein van Hendrik in Buscoducis. Het kerkje ligt buiten de eerste stadsmuur en is verbonden aan de San Salvator in Orthen.

*Braunschweig, raadhuis; Otto IV en Maria van Brabant.
Bron: Wikimedia Commons*

In conflict met de bisschop van Luik

In 1212 heeft Hendrik een conflict met de bisschop van Luik over het graafschap Moha. Moha was een vrij uitgestrekt gebied (in het huidige België) tussen Mehaigne en de Maas. Dit graafschap was aan de bisschop van Luik geschonken. Hendrik en Lodewijk II van Loon waren familie van de kinderloze Albert III van Moha en claimden de erfenis. Lodewijk werd echter gesteund door de prins-bisschop van Luik. Hendrik viel Luik aan en verwoestte de stad. In 1213 vond er als gevolg van Hendriks actie een veldslag plaats, de *slag bij Steps*, tussen Lodewijk van Loon en prins-bisschop Hugo II van Pierrepont van Luik enerzijds en Hendrik. Tijdens deze veldslag werd Hendrik genadeloos verslagen, maar hij bleef zich verzetten. Pas in 1229 werd Moha een onderdeel van het prins-bisdom Luik.

In het jaar 1214 kwam hertog Hendrik in een en lastig parket. In mei van dat jaar trouwde zijn oudste dochter Maria van Brabant (1189/90-1260) met de Rooms-koning Otto IV van Brunswijk, tevens keizer van het Heilige Roomse Rijk. Hendrik

en zijn schoonzoon Otto IV stonden in juli van dat jaar met nog vele anderen aan de zijde van Vlaanderen in het slagveld bij de *slag van Bouvines* tegen koning Philips II van Frankrijk, een persoonlijke vriend en schoonvader van de hertog. Hendrik huwde de dochter van Philips, Maria van Frankrijk, in 1213. Zij kregen twee dochters. Philips de II won de slag maar verzoende zich daarna met Hendrik.

Keizer Frederik II von Hohenstaufen, die al twee maal weduwnaar was geworden, vertrouwde in 1235 aan Hendrik toe, om zijn verloofde Isabella Plantagenet (1214-1241) uit Engeland op te halen. Hij heeft deze eervolle opdracht niet meer kunnen volbrengen omdat hij in dat jaar voortijdig, na een zware ziekte, in Keulen overleed. Zijn tombe, die van zijn eerste vrouw Machteld als ook die van zijn dochter Maria bevinden zich in de Sint- Pieter in Leuven. Het graf van de tweede vrouw van Hendrik bevindt zich in de abdij van Affligem, destijds de huisabdij van de hertogen van Brabant.

Bronnen: Kuijer, P.Th. J.: 's-Hertogenbosch Stad in het hertogdom Brabant ca. 1186-1629 / Bijsterveld, A.J. e.a.: Kroniek van de hertogen van Brabant door Adrianus Barlandus. / Wikipedia

Plein van begijnen en soldaten

Door Ed Hupkens

Op het plein dat nu Parade heet, lag in de middeleeuwen het Groot Begijnhof. Volgens een oorkonde waren er in 1274 al begijnen of bagijnen in Den Bosch. Begijnen hadden een status tussen die van een kloosterling en een leek in. Zij legden wel een gelofte van gehoorzaamheid en kuisheid af, maar niet voor eeuwig. Begijnen konden altijd het hof verlaten. Een gelofte van armoede ontbrak geheel. Het Groot Begijnhof was zeer uitgestrekt, het was een van de grootste begijnhoven van de zuidelijke Nederlanden. Het omvatte het gebied van de huidige Parade, het Theater en de Cavaleriestraat tot aan de Binnendieze. Alles met een hoge muur omsloten. De hoofdpoot was tussen de Sint-Jan en de huidige plebanie aan de Choorstraat, er was nog een kleine poort aan de Peperstraat.

Een eigen kerk

Het begijnhof was verdeeld in het hof voor welgestelde begijnen (grote infirmerie) en de kleine infirmerie, waar arme begijnen gehuisvest waren. In de bloeitijd woonden er ruim 200 begijnen. De begijnen mochten een eigen kerk, kerkhof en priester hebben. In 1304 was de driebeukige kerk gereed, deze was aan Sint-Nicolaas toegewijd. De begijnen besteedden hun tijd met bidden, lesgeven aan meisjes en met weven. Met dit laatste verdienden ze niet alleen hun kost, maar betaalden ze ook de bomen op het begijnhof. Dat waren lindebomen, al vanaf de vroege middeleeuwen een symbool van Maria.

De begijntjes stonden in Den Bosch in hoog aanzien. Tijdens de Beeldenstorm van 1566 werd het begijnhof met rust gelaten.

Kluisenaressen Voor een enkele begijn ging de afzondering achter de muren van het begijnhof niet ver genoeg. Die lieten zich op het begijnhof insluiten in een kluis om zo in volstrekte eenzaamheid te leven. Deze kluis was gebouwd tegen het koor van de Sint-Nicolaaskerk. Om zelfs hun bezoekers niet te kunnen zien, maar ook om elke verleiding te weerstaan, moesten alle kluisenaressen, *'hoe heylich dat sy oock sijn'*, een *'swart doecxskén'* voor hun raam hangen. De oudst bekende gegevens over de Bossche kluis dateren van 1372. In dat jaar kreeg een niet met name genoemde bewoonster van de kluis *'reclusa in orto beghinarum'* (een kluisnares op het begijnhof) een testamentair legaat. Op de kluis stond de Latijnse en Middelnederlandse tekst: *'Conserva mummum litis, pestis et honoris. Eenén stuver ter noot, ter doet ende ter eeren'*. De strekking van deze spreuk schijnt te zijn: 'Bewaar steeds een stuiver in het uiterste geval om niet in verlegenheid te komen in geval van een proces (litis), ten tijde van pest (pestis) en als geschenk (honoris).

Begijnhof wordt Parade

Na de inname van Den Bosch in 1629 door Frederik Hendrik werd in de overgavebepalingen opgenomen dat het Begijnhof mocht blijven bestaan, totdat de laatste begijn gestorven zou zijn. Dat was in 1675 het geval, bijna vijftig jaar later na de capitulatie, stierf Cornelia van Deursen.

Na haar dood ontstonden felle geschillen over de eigendom van het terrein. Deze onenigheden duurden tot 1721. Toen werd een deel van het gebied staatseigendom, en een deel stadseigendom. In de jaren daarna raakten steeds meer gebouwen van het begijnhof in verval.

In 1749 werden de laatste resten van het begijnhof opgeruimd en werd het vrijgekomen terrein ingericht als parade- en exercitieplaats voor het garnizoen. Daar komt de naam Parade, soms ook wel Paradeplaats, vandaan. Anderhalve eeuw maakten militairen gebruik van de Parade: dagelijkse exercities en oefeningen met paarden.

Een verstilde Parade met op de achtergrond paardenstallen van de cavalerie, gezien vanaf de Kerkstraat. Anno 1930. Foto: Afd. Erfgoed

Van paraderen naar parkeren

Rond 1900 verdwenen de soldaten uit het stadsbeeld. In 1874 werd de vestingstatus van Den Bosch opgeheven, in de buitengebieden werden moderne kazernes gebouwd. De stallen aan de Parade werden in 1938 afgebroken. De pastoorswoning was al in 1856 verdwenen, na ingebruikname van de nieuwe pastorie aan de Choorstraat. Het werd een ideaal speelterrein voor de Bossche jeugd, hoewel het verboden was er te voetballen. De grond van de Parade was een soort steenslag. In de jaren zestig werden de lindebomen omgehakt voor kastanjabomen, het geplaveide plein werd ingericht tot parkeerplaats. Tegenwoordig is de Parade autovrij. Er is slechts één herinnering aan de Bossche begijnen: een natuurstenen grafzerk (van begijn Ijken Goeyaert Haubrakensdochter) werd geplaatst aan de voet van het standbeeld van Sint-Jan de Evangelist. Bij de herbestrating van de Parade eind 2011, begin 2012 kreeg de grafzerk een veilige plaats achter de hekken aan de zuidkant van de Sint-Jan.

hier leet begraven ijken goeyaert haubrakens dochter baghijn die sterf ao xvc xix des sondachs nae beloken paeschen
Foto: RCE. Noot: Ijken stierf in 1519 op "beloken Pasen", dat is de eerste zondag na Pasen.

De dichter en de stad

door Len Janssens

Deze keer geen gedicht dat ik zelf heb uitgekozen, maar een stukje treffende poëzie dat ik aangereikt kreeg door Hans Meester. “Len, dit is precies waar het om draait, dit gaat over ons, over onze stad” zo sprak hij enthousiast, “is dit niet iets voor het vrijwilligersbulletin?”. Nou, dat is het zeker! Ik was blij verrast door het spontane aanbod en ook zeer content met de inhoud van het gedicht. Het is geschreven door Frouke Arns ter gelegenheid van de bouw van De Bastei, centrum voor natuur en cultuurhistorie in Nijmegen. Maar de inhoud is regel voor regel van toepassing op onze vestingstad en op de Afdeling Erfgoed. En daarom plaats ik het met genoegen!

TsHertogenbosch; (kopergravure, 9.8 x 46.7 cm) uit: een Latijnse editie van het eerste deel van de Civitates orbis terrarum van Braun en Hogenberg dat van 1572-1624 verscheen

Bezoekers

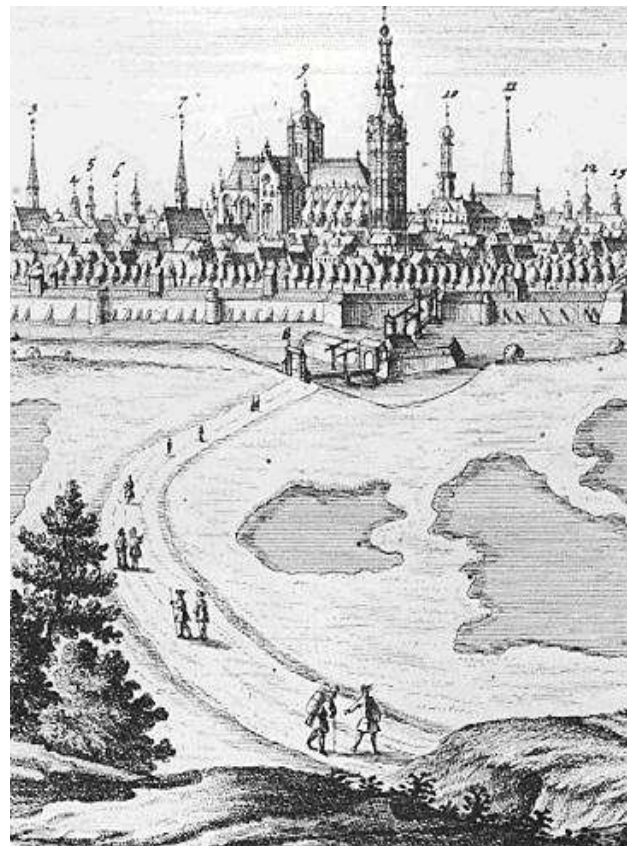
Iemand moet hebben gezegd : *hic locus est*.
Hier bouwen we met blote handen
van stenen een stad, hier zijn we met velen.

Er is een uitzicht en een rivier, hier
planten wij de godenpijler, zingen ons los
van wat ons scheidt. Hier stichten we een verleden.

En tegen alles wat ons bedreigt, het water,
de ander, de eeuwen, bouwen we een vesting
met een toren, wanen ons veilig bovenal.

Nu graven we de toekomst uit en vinden in gelaagde
grond onszelf terug, wat we deden, wie we waren.
nog steeds zijn: mensen met een geschiedenis.

aan beide kanten van de tijd. Zie hoe alles samen-
loopt, hier op deze plek. Deel te zijn van deze stroom,
van dit geheel. Bezoekers zijn we, voor even.

Deze zeventiende-eeuwse gravure van J. Ch. Leopold bezieet de stad vanuit het westen. De zanderige toegangsweg uit de richting Deuteren / Vlijmen voert naar de Sint-Janspoort. Voor de poort met ravelijnen en ophaalbruggen zijn de verdedigingswerken nog goed te zien. De stadspoort was in feite niet meer dan een doorgang door de stadswal.

In de ban van Van Heurn

Door Len Janssens

Johan Hendrik van Heurn (1716-1793)

Johan Hendrik van Heurn werd op 13 augustus 1716 te 's-Hertogenbosch geboren. Hij volgde in 1738 zijn vader op als griffier van de Leen- en Tolkamer en heeft tussen 1740 en 1790 twaalf maal als schepen deel uitgemaakt van het eerste lid van de stedelijke regering.

Hij trouwde in mei 1743 met Anna Römer en betrok met haar een prachtig pand aan de Kerkstraat (nr 52-54) dat de bruid enkele jaren daarvoor had geërfd van haar vader. Hij bewonderde de Sint Janskerk en bepleitte bij de Raad van State met succes een financiële bijdrage voor herstel van de in verval geraakte kerk.

Zijn passie voor geschiedenis resulteerde in zijn magnum opus "*Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch alsmede van de voornaamste daden der Hertogen van Brabant*", dat tussen 1776 en 1778 in vier delen te Utrecht werd uitgegeven.

Kenmerkend voor het werk van Jan Hendrik van Heurn is dat hij, als het enigszins kan, teruggaat naar de bronnen. De gegevens en feiten die hij aandraagt zijn in het algemeen zo betrouwbaar, dat zijn werk een ware goudmijn vormt voor de hedendaagse onderzoeker. Hij verwijst, licht toe met archiefteksten, voegt bijlagen toe en sluit het geheel af met een bladwijzer of register. Na een wel besteed leven stierf hij in mei 1793 en werd op 13 mei uitgedragen naar zijn graf in de koor van de Sint-Janskerk.

Bron: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders. Deel 3, blz. 63-67 door L.P.L. Pirenne (Uitgeverij Boom en Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, Amsterdam/Meppel 1995).*

Lang voordat in West Europa de boekdrukkunst werd uitgevonden werden er al boeken geschreven. Letterlijk geschreven, met de hand. Om meerdere exemplaren te verkrijgen van zulke handschriften zat er dus niets anders op dan het hele werk geduldig over te (laten) schrijven. Dat kopieerwerk werd vaak gedaan door monniken. We kennen allemaal wel de pittoreske illustraties van monniken die in hun grauwe pij met bijziende ogen hun noeste arbeid verrichten. Lang vervlogen tijden, onvoorstelbaar in dit digitale tijdperk.

En toch.... in de Oude Sint Jacobskerk (hoe toepasselijk!) vindt een hypermoderne variant van dit "monnikenwerk" plaats! Alleen niet door een versleten monnik, maar door twee razend enthousiaste vrijwilligsters.

Marianne Clemenkowff en Fanne Pouw zijn volledig verslingerd aan het "overschrijven" van een handschrift van de Bossche geschiedschrijver Johan Hendrik van Heurn (1716-1793). Zij gebruiken hiervoor niet een ganzenveer of kroontjespen maar een toetsenbord en een tekstverwerkingsprogramma.

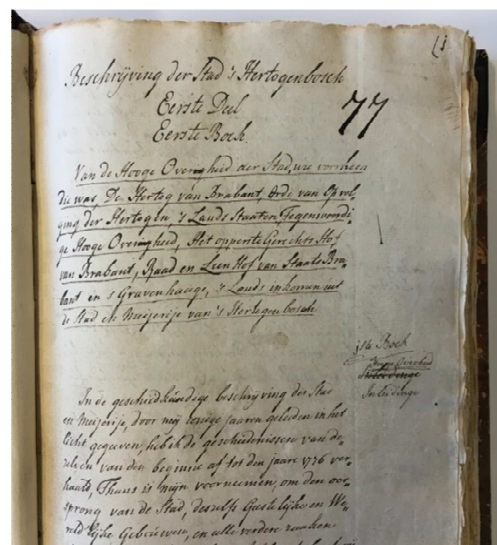
Hoe het begon

Johan Hendrik van Heurn (zie kader voor een korte biografie) publiceerde tussen 1776 en 1778 de vier delen van zijn magnum opus "*Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch alsmede van de*

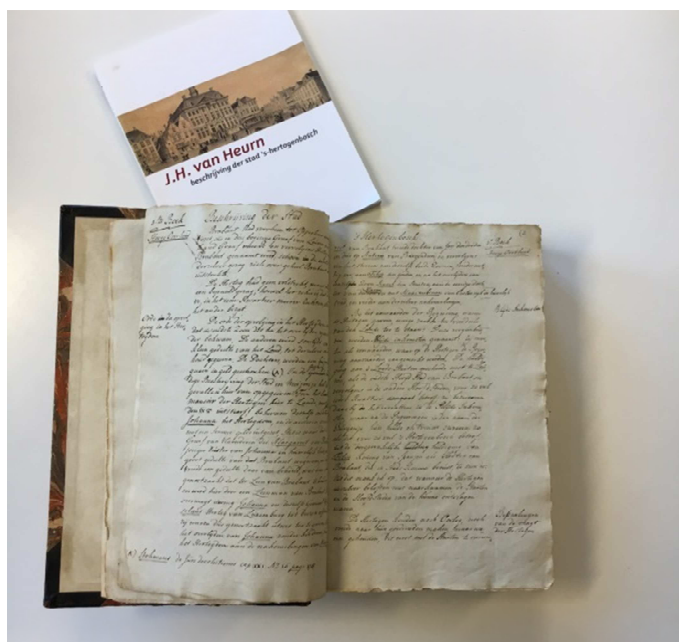
voornaamste daden der Hertogen van Brabant".

Vermoedelijk is hij kort daarna begonnen aan de twee handgeschreven delen van zijn "*Beschrijving der Stad 's-Hertogenbosch*". De twee banden zijn opgedeeld in 13 boeken

(hoofdstukken), dichtbeschreven in een zwierig handschrift. Het zijn deze twee banden waar Marianne en Fanne nu hun beste krachten aan wijden.

Een pagina uit het handschrift van Van Heurn. Foto: Fanne Pouw

Het originele handschrift en daarboven een exemplaar van het boekje voor Ad van Drunen. Foto: Fanne Pouw

Het idee is ontstaan in de periode dat stadsbouw historicus Ad van Drunen met pensioen ging en er dus een passend afscheidscadeau voor hem bedacht moest worden. Ad heeft zelf graag gebruik gemaakt van Van Heurns “Beschrijving der Stad ’s-Hertogenbosch” bij het schrijven van zijn dissertatie (inmiddels standaardwerk) “Van straat tot stroom” en roemde de precisie en volledigheid van de Bossche auteur. Zijn cadeau was dan ook een prachtig boekje met daarin een transcriptie van hoofdstuk vijf; “*Beschrijving der wereldlijke gebouwen*”, verlichtigd met passende illustraties. Dat smaakte naar meer.

Vandaar dat Marianne nu ongeveer vier jaar geleden begon met het transcriberen van het hele werk. Ze toog daarvoor eerst naar het Stadsarchief dat beschikte over microfiches van het werk. Dat bleek echter niet werkbaar omdat de tekst links en rechts van de vouw slecht

leesbaar was door schaduwwerking. Dus pendelde zij naar de Universiteitsbibliotheek van Tilburg waar de originele banden worden bewaard. Uiteindelijk stemde de bibliothecaris er mee in om de banden, onder strikte voorwaarden, naar de Sint Jacobskerk over te brengen zodat het werk er een stuk makkelijker op werd. Bijzonder is ook dat de banden daarmee ook echt “thuisgekomen” zijn; ze waren jarenlang eigendom van de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen die geruime tijd in de Oude Sint Jacob was gevestigd.

Fanne Pouw en Marianne Clemencowff met een van de handgeschreven boeken van Johan Hendrik van Heurn. Foto: Len Janssens

De werkzaamheden

Sinds twee jaar heeft Marianne hulp bij de werkzaamheden in de persoon van Fanne Pouw. Ook zij is volledig in de ban geraakt van het werk van Van Heurn. Beiden hebben nu elk een band die ze transcriberen. Dat wil dus zeggen: letterlijk overtypen, inclusief alle punten, komma’s, verwijzingstekens, voetnoten en doorhalingen. Er zijn soms hele lappen tekst doorgehaald, waarschijnlijk met het idee dat de tekst toch niet belangwekkend genoeg was of teveel in details trad. Maar juist in die doorgehaalde teksten vind je schatten aan interessante informatie die nu juist de geschiedenis zo doen herleven. Het lezen van de teksten is voor Marianne

en Fanne een feest omdat zijn taalgebruik zo beeldend is en zijn beschrijvingen zo gedetailleerd zijn dat je er met gesloten ogen bijna een 3D-film van kunt maken.

Het vervolg

Als alle pagina's zijn overgetypt (en dat zal nog enige weken duren) volgt een intensieve periode van controle en correcties. Dat gaat wel enige tijd in beslag nemen omdat dit zeer intensief werk is dat je niet uren achter elkaar kunt volhouden. Als ook die fase achter de rug is gaat de digitale tekst naar Harrie Boekwijt. Hij gaat er dan passend illustratiemateriaal bij zoeken en waar nodig toelichtende teksten toevoegen. Sommige 18e- eeuwse begrippen zijn immers voor de hedendaagse lezer niet meer vanzelfsprekend en moeten worden verduidelijkt. Vervolgens moet het werk natuurlijk bij "het grote publiek" terecht komen. Liefst in papieren vorm én een digitale versie waarin gemakkelijk kan worden gezocht op onderwerp. Daarvoor moeten echter nog wel de benodigde financiën worden gevonden. Maar het zou toch al te gek zijn als juist de afdeling Erfgoed van deze zeer historisch bewuste stad daar geen mouw aan weet te passen..... Daarmee doet we immers, na meer dan 220 jaar, eindelijk recht aan een van de meest uitmuntende geschiedschrijvers die onze stad kent.

Hendrik Jan van Heurn
Bron: Rijksbureau voor
Kunsthistorische Documentatie.
Datering onbekend

De keuken van Odysseus; Tonijnfilet

Geselecteerd door Roland Dingen

“Nu eerst deze jonge zoute tonijn; Hij kostte twee obolen. Hij moet heel goed afgespoeld worden. Kruiden in een kleine pan, de filet erin, witte wijn erbij, nog een laagje olie eroverheen en dan maar sudderen; als merg zo lekker maak ik hem zo, en dan sprenkel ik er tenslotte nog overvloedig silphium over.”(Alexis 1 86, geciteerd in Athenaeus 117d)

Voor twee personen:

2 tonijnfilets

Witte wijn

Zout en peper

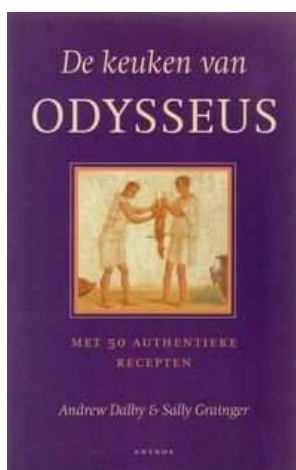
2 eetlepels (30 ml) olijfolie

3 druppels Asafoetida tinctuur (= duivelsdrek (red.))

Doe de filets in een pan of ovenschaal en giet er de niet te droge witte wijn over totdat ze net onder staan. Strooi er zout en peper over en voeg de olijfolie toe. De filets kunnen op het fornuis of in de oven bereid worden en zijn, afhankelijk van de dikte, na 20 tot 25 minuten gaar. Voeg voor het opdienen Asafoetida tinctuur aan de vloeistof toe en laat deze nog iets inkoken.

“Het originele recept (een fragment uit een Atheens blijspel) is bedoeld voor Tarikhos horaion, blijkbaar een tonijn van een jaar oud, “in het seizoen”

gevangen – dat wil zeggen tijdens de trek van de Zwarte naar de Middellandse Zee – en daarna gezouten, hetgeen verklaart waarom de kok uitdrukkelijk vermeldt dat de vis afgespoeld moet worden om de overdaad aan zout te verwijderen. Dit verrukkelijke recept is typerend voor de Griekse voorkeur voor een eenvoudige wijze van bereiden van voedsel, zonder flauwekul.

“Mocht je nog een in de heilige stad Byzantium komen”, schreef Archestratus de smulpaap, “doe je dan voor mijn nog eens te goed aan *horaion: die is heerlijk mals.*”

De tonijn van Istanbul is inderdaad onvergelijkelijk van smaak. Tegenwoordig kunnen we heel gemakkelijk aan tonijn uit de diepvries komen, maar op de markt, in de viswinkels en grote supermarkten is er ook verse aanvoer. Verse tonijn is de moeite van het proberen zeker waard.”

De keuken van Odysseus

De recepten en begeleidende teksten in deze rubriek worden letterlijk overgenomen uit het boek “De keuken van Odysseus”, geschreven door Andrew Dalby en Sally Grainger (Ned. vertaling Anthos; 2000).

“De keuken van Odysseus” bevat recepten die afkomstig zijn uit het befaamde kookboek *Re Coquinaria*, toegeschreven aan (Marcus Gavius) Apicius. Smulpaap en kok Apicius leefde aan het begin van onze jaartelling en schreef tenminste twee kookboeken.

Kunst in het lab, deel 2: “De heilige Familie” en “Het laatste Avondmaal”

Door Tamara Nadibaidze

Afb. 1; De heilige Familie

De Heilige Familie

Uit het Getijdenboek van Katharina van Kleef (afb. 1 en2). Dit is een uit de vroege 15e eeuw daterend geïllustreerd getijdenboek. Het werd rond 1440 in opdracht van haar echtgenoot Arnold van Egmont (of haar vader Adolf IV van Kleef-Mark) vervaardigd door een tot op heden niet-geïdentificeerde Nederlandse kunstenaar, die bekendstaat als de Meester van Katharina van Kleef. Hij is de belangrijkste Noord-Nederlandse boekverluchter (Boekverluchting of Illuminatie is de kunst of het ambacht die zich bezighield met de illustratie en de versiering van middeleeuwse

Afb. 2: De heilige Familie

handschriften).

Op de afbeelding zien wij Maria zittend bij de haard, zij geeft haar kind de borst. Jozef zit in een kuipstoel en roert in een schaalje. Zou hij gekookt

hebben voor Maria of zit hij gewoon zelf te eten? De afbeelding is zeer bijzonder omdat er op de achtergrond huisraad te zien is, van een blaasbalg bij de haard tot divers vaatwerk op de planken. Jozef draagt hier trippen onder zijn schoenen. Het handschrift is genoemd naar de eerste eigenaar, Katharina van Kleef. Het getijdenboek bevindt zich momenteel in twee delen in het Morgan Library and Museum in New York.

Het Laatste avondmaal

Van Dirck Bouts (Haarlem, 1410 - Leuven, 1475). (afb3) Dit is een van de krachtigste en belangrijkste kunstwerken van de vijftiende eeuw. Het drieluik werd in 1464 besteld door de Broederschap van het Heilige Sacrament. Het altaarstuk bevindt zich nog steeds in de Sint Pieterskerk in Leuven. Voor dit werk kreeg de schilder 200 rijns gulden, een enorm bedrag in die tijd. Dirck Bouts heeft voor een eigentijds interieur gekozen.

Christus neemt de centrale plaats in (zoals in alle andere laatste avondmalen) op het paneel. Hij straalt zelfvertrouwen en kracht uit. Maar het paneel is minder levendig. De vloer bestaat uit een gevarieerd patroon van kleurrijke geglazuurde tegels. Tegen de achterste muur

Afb. 3: Dirck Bouts: het laatste avondmaal (1464-1468)

neemt een haard in witte steen de volledige hoogte van het vertrek in. Het is zomer, want de haard is afgedicht met een houten tochtscherm.

Christus zit met zijn leerlingen symmetrisch gerangschikt rond de vierkante tafel. Deze tafelvorm komt pas in zwang in het midden van de 15de eeuw. Het tafelgerei is sober: een tinnen schotel, met nog sporen van de vleessaus waarin het paaslam was opgediend; enkele glazen bekers, messen, een zoutvaatje, een kristallen schenkan met wijn, een lange, smalle doek, over de zijkant van de tafel gedrapeerd, die als servet dienst doet. De kelk en de hostie verwijzen naar de liturgische praktijk in de mis, (hier is dat een anachronisme). Op dit paneel zijn er nog vier mannen aanwezig: twee mannen die door het tuimelraam naar binnen kijken, een man achter Christus en een man naast het dressoir. De vier personen zijn te identificeren als de meesters van de broederschap die met Bouts het contract voor deze triptiek sloten, namelijk Erasmus van Baussele, Laureys van Wynge, Reynier Stoep en bakker Stas Roelofs. De opdrachtgevers zijn niet knielend afgebeeld, zoals gebruikelijk, maar treden op als dienaars bij het avondmaal en als getuigen van de instelling van de eucharistie. Het vieren van de eucharistie vormde overigens de specifieke devotie van de broederschap.

De zijpanelen beelden vier oudtestamentische scènes uit die profetisch verwijzen naar het Laatste Avondmaal: Melchisedech die brood en wijn offert aan Abraham, het verhaal van het Joodse Paaslam, de manna regen en het verhaal van Elias die in de woestijn gevoed wordt door een engel.

Tentoonstellingen

Door Tamara Nadibaidze

Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch

Overzichtstentoonstelling van Jheronimus Bosch Te zien tot en met 8 mei 2016

De tentoonstelling zal uit circa 20 schilderijen en 19 tekeningen van Bosch bestaan, waaronder 4 drieluiken en 4 tweezijdig beschilderde panelen. Verder zullen 7 panelen uit zijn werkplaats en/of van belangrijke navolgers getoond worden. Ten slotte tonen zo'n 70 kunstwerken de context van deze middeleeuwse kunst uit de 15de en 16de eeuw.

Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch

Tribute to Hieronymus Bosch in Congo

Te zien van 11 juni t/m 31 juli 2016

Tribute to Hieronymus Bosch in Congo is een symbolische verbeelding van de wreedheden en de absurditeit die Congo heeft ondergaan, gebruik makend van de beeldtaal uit de schilderijen van Jheronimus Bosch. Het beeld van elk mozaïekpaneel wordt gevormd door het toepassen van natuurlijk geruid iriserende prachtkever dekschilden. Het geeft ze een mysterieuze, onwerkelijks uitstraling, letterlijk en figuurlijk.

Stedelijk museum 's-Hertogenbosch

Jeroen Kooijmans: The Fish Pond Song

Te zien tot en met 5 juni 2016

Beeldend kunstenaar Jeroen Kooijmans (Schijndel, 1967) wordt al jaren geïnspireerd door de schilderijen van Jheronimus Bosch. De titel The Fish Pond Song is een directe verwijzing naar het religieuze drieluik Tuin der Lusten, waar centraal in het middenpaneel een visvijver is afgebeeld met badende maagden, omringd door ruiters en fantasiewezens.

Hermitage, Amsterdam

Spaanse Meesters uit de Hermitage

Te zien tot 29 mei 2016

Meer dan zestig meesterwerken, naast een schat aan grafiek en werken van toegepaste kunst: niet eerder was in Nederland zo'n breed overzicht te zien van Spaanse kunst, die ook nauwelijks in Nederlandse museumcollecties. Samen vertellen ze van de opkomst en glorie van de Spaanse kunst, de Gouden Eeuw, waarvan de invloed tot in de moderne tijd zou reiken.

Tussen droom en daad staan honderduizenden steekjes....

Door Len Janssens (tekst) en Harmke Nijhof (foto's)

Menigeen zal het zijn opgevallen; er heerste het laatste half jaar een koortsachtige bedrijvigheid in de kleine vergaderkamer naast het kantoor van de huismeester. Diverse vrijwilligsters sjouwden af en aan met tassen vol lappen stof, bakken met garens en half afgemaakte kledingstukken. Op paspoppen verschenen allerlei vreemde kledingstukken in diverse stadia van gereedheid. Er werd druk overlegd en geargumenteed, stapels boeken met illustraties werden kritisch bekeken.... Op een goed moment vonden de activiteiten ook plaats op de grote vide boven de hal. En af en toe kwam je ergens in het pand een enthousiaste medewerker tegen die trots een middeleeuws kledingstuk showde. Wat was daar aan de hand?

Het Groot Tuighuis ontvangt regelmatig groepen schoolkinderen voor een rondleiding en uitleg over het leven van vroeger. Dat gaat uiteraard op speelse wijze. In dat kader wilde Harmke al jaren "iets" doen met het maken van middeleeuwse kleding, zodat kinderen ook echt de rol kunnen spelen van een middeleeuws personage. Het idee (de droom) bleef, maar de uitvoering (de daad) liet op zich wachten. Totdat in 2015 de ideeën voor een tentoonstelling in het Jeroen-Bosch-jaar opborrelden.

Dat was een prachtige kans. Er werden al snel enkele personages bedacht die bij de tentoonstelling een belangrijke rol zouden spelen. Zij representeren het leven van de Bossche burger rond 1500. En die personages moesten natuurlijk aangekleed worden. En niet zomaar aangekleed, nee, de kleding moest historisch 100% verantwoord gemaakt worden. Dus niet alleen moesten snit en vorm overeenstemmen met de periode waarin Bosch leefde, ook de stoffen, garens en de wijze van naaien moest op de manier “van toen”.

Vanaf toen ging het “naaiatelier Nijhof” van start. En dat had nogal wat voeten in de aarde want waar haal je alle informatie vandaan? Anette de Lange kwam al snel in beeld. Zij droeg literatuur aan en gaf praktische adviezen.

Tentoonstellingen (over kleding, over schilders uit de 14^e-15^e eeuw, enz.) werden bezocht, boeken met patronen en voorbeelden werden aangeschaft en minutieus bestudeerd. Er werd contact gelegd met o.a. Lam van den Berg, marktkoopman in 100% wollen stoffen. Men overlegde met “re-enactmentacteurs” en er werden expedities naar afgelegde oorden op touw gezet om het juiste garen (linnen, wol en zijde) te bemachtigen. Vooral het vinden van de juiste knippatronen bleek heel lastig. Harmke volgde een workshop bij Anton Kreuge van het TRC (Textile Research Center) in Leiden en zij kwam in contact met Geeske Kruseman, gespecialiseerd in

onderzoek naar middeleeuwse kleding. Geeske werd ingehuurd om technische adviezen te geven. Zij maakte ook allerlei voorbeelden om aan te geven hoe bepaalde naaitechnieken moeten worden uitgevoerd.

Er was inmiddels een heel team vrijwilligers actief met naald en draad; Paulien van der Krabben, Jopie Wilken, Els Entrop, Berty van Lith, Ank Wouters, Ingrid Segaar en Nel Wassenberg hebben allemaal, elk op hun eigen wijze, bijgedragen aan het succes van dit project.

Hoe ging het in zijn werk? Besloten werd om vier personages aan te kleden; Cornelis de lakenhandelaar, Aagje de huisvrouw, Godefried de pelgrim en Maarten het kind. Van deze personages moest uiteindelijk ook een filmpje worden gemaakt zodat ze als sprekende personen opgevoerd konden worden tijdens de tentoonstelling. Dus werden er acteurs gezocht; Maarten Endeman werd lakenkoopman, Ingrid Meuwesen) werd huisvrouw, Aad van Zelst bleek een markante pelgrim en Tobias Molenaar (inderdaad, de zoon van collega Stefan!) het ideale kind.

Geeske Kruseman heeft al hun maten opgenomen en de patronen getekend. Ook heeft ze stoffen in de juiste kleur geleverd met meekrap en walnotenschillen.

Het “productieproces” verliep niet altijd even gesmeerd. Paulien van der Krabben spreekt van “een uitstekende les in zelfbeheersing en geduld”. Want tot grote frustratie van alle ijverige naaisters moest vaak het werk van vele uren

weer worden uitgehaald omdat het toch niet goed bleek te zijn; verkeerd patroon, verkeerde naaisteek, foute kleurkeuze, enzovoort...

Naast het naaien van de kleding ging er ook heel veel tijd zitten in het vervaardigen van allerlei toebehoren. Touwtjes bijvoorbeeld, om kleding dicht te knopen of door de zoom van een onderbroek te rijgen, werden stuk voor stuk, door o.a. Paulien, met de hand gemaakt op een “gaffelbeentje”. Jopie heeft geworsteld met het maken van ontelbare stoffen knopen, Berty werd volleerd knoopsgatenmaakster. Harmke heeft zich opgewerkt tot volleerd bontwerker toen ze de mantel van de lakenkoopman met konijnenbont moest afzetten. Het konijnenbont was afkomstig van een oude, half vergane bontjas

waardoor Harmke (en iedereen bij haar in de buurt) het Spaans benauid kregen van het vele stof en de kleine haartjes de letterlijk overal rondzweefden.

Er moesten passende hoofddeksel worden gezocht, accessoires gemaakt (zoals bijvoorbeeld de tas van de pelgrim). De expertise van Joke de Ridder werd ingeroepen bij de keuze van passend schoeisel. Er werden via haar bemiddeling uiteindelijk enkele paren prachtige replica's gemaakt door Marquita Volken in Lausanne (zie ook het artikel van Joke de Ridder op pagina 8 in dit nummer). De firma Restaura (Jo Kempkens) maakte replica's van riembeslagen en tasbeugels, Otto van Dijk maakte leren foudralen.

Extra leuk was natuurlijk dat er voor de tentoonstelling filmpjes werden gemaakt met de personages in levende lijve en natuurlijk in vol ornaat.

Al die ontelbare uren werk hebben wel tot een fenomenaal resultaat geleid. Vooral dankzij de enorme inzet, het ijzere geduld en stalen zenuwen van een groep enthousiaste vrijwilligers staan de prachtig aangeklede figuren nu in de tentoonstellingsruimte te pronken. Harmke benadrukt dan ook dat dit nooit gerealiseerd had kunnen worden zonder het geweldige team dat hier ruim een jaar hun ziel en zaligheid in hebben gestopt. Waarvoor heel veel dank!

En zo is de droom van Harmke omgezet in daden. Blijft het hier nu bij? Nee, Harmke heeft de smaak te pakken en heeft nog meer plannen; het organiseren van een themadag over kleding bijvoorbeeld, met allerlei groepen die met oude kleding bezig zijn, zoals re-enactors, gilden, deskundigen zoals Geeske Kruseman, etc. Maar daar mag het ook niet bij blijven. Hoe leuk zou het zijn als we voor de scholierengroepen een soort verkleedkist hebben zodat ze kunnen uitleven in rollenspel en echt eens voelen hoe het is om er als een middeleeuwer bij te lopen. “Maar”, stelt ze gerust, “die kleding mag wel gewoon met de naaimachine worden gemaakt hoor, je moet tenslotte niet overdrijven”.

Tot slot nog een verzoek aan iedereen die diensten draait om de tentoonstelling te bemannen; wijs het publiek actief op de kleding van de personages. Laat ze kijken (ook naar de onderkleding!) en voelen en vooral: vertel dat we dit prachtige resultaat te danken hebben aan de noeste arbeid van een aantal vrijwilligers!

Waar zijn we mee bezig? “De Drij Mollen” Hinthamerstraat 190

Door Maarten Endeman

Het meeste bouwhistorisch onderzoek in de stad plaats vindt tijdens verbouwingen. Soms gaan we ook daarvoor al kijken. Bij zulk onderzoek gaat het er om de historisch waardevolle elementen in een gebouw aan te geven en in een context te plaatsen. Aan de hand daarvan maakt de bouwhistoricus een waardering, die voor een verbouwing richtinggevend is.

De voorgevel van “De Drij Mollen” aan de Hinthamerstraat 190.

Zo’n onderzoek vooraf is pas uitgevoerd in het huis ‘De Drie Mollen’ in de Hinthamerstraat, bekend van de gelijknamige koffiewinkel. Een mogelijk nieuwe eigenaar had een plan voor het verbouwen van het huis ingediend. En tot ieders verbazing bleek er bij de afdeling Erfgoed nauwelijks iets bekend over wat zich binnen bevond. Wie voor het huis staat valt op dat de winkel maar een klein onderdeel is van de rijk versierde gevel. Het huis is veel breder dan normaal. Er achter gaan dan ook twee huizen schuil die waarschijnlijk dateren uit de 15de eeuw. Mogelijk zijn ze gebouwd kort na de stadsbrand van 1419.

Het huis en de koffiebranderij ontleen hun naam aan het oorspronkelijke linker pand, dat ‘De drie Swarte Mollen’ heette. Het betrof een voor die tijd gangbaar ‘Bosch woonhuis’ met een voorhuis van drie balkvakken diep en een even groot vast achterhuis.

Het oorspronkelijke rechterhuis leek sterk op het linker. Uit sporen in de kelder blijkt dat dit pand iets minder oud moet zijn. Het werd tegen het linker aangebouwd. De kelder onder het rechter huis had geen inpandig toegang tot de woning er boven. Het is goed mogelijk dat dit

verband hield met de aparte verhuur van de ruimte.

Over de balklagen in het rechter huis en de plaats van schouwen en de trap kan niets worden gezegd. Deze zijn aan het zicht onttrokken door plafonds uit rond 1800 en 1902. Die eerste verbouwing dateert het samenvoegen van beide huizen. Waarschijnlijk gebeurde dit in opdracht van de familie Sweens, die in 1818 achter het huis een tweede koffiebranderij begonnen. Een paar huizen verder stond de andere.

Met het samenvoegen van de huizen is ook de indeling aangepast. Gebruikelijke was om die min of meer symmetrisch te maken. In het bredere voorhuis van ‘De drie Swarte Mollen’ maakte men daarvoor een centrale gang. Die sloot aan op de bestaande gang in het achterhuis. De verdeling in voor- en achterhuizen bleef. Wel kregen de kamers een eigentijdse aankleding. Hiervan is ook nog een bijzondere deur over, versierd met geribbelde en gedraaide lijstjes. Vergelijkbare deuren zijn maar incidenteel gezien en, zoals bij Verwerstraat 15, tijdens de verbouwing in 1982 verdwenen.

De deur van rond 1800

Zo'n 100 jaar later woont de familie er nog steeds, maar is wel toe aan vernieuwing. Daarvoor wordt het huis in 1902 ingrijpend verbouwd. Aan de straat verrijst een nieuwe gevel in neorenaissance stijl. Achter het huis komt aan de steeg een nieuw los achterhuis met keuken. Binnen wordt een voor Bossche begrippen groot monumentaal trappenhuis gerealiseerd. De winkel en verschillende kamers krijgen een nieuwe inrichtingen en plafonds.

WC uit 1902 van de firma T.C. Brown-Westhead Moore & Co

Bijzonder en vooruitstrevend in 1902 zijn de badkamer op de verdieping en de hete-luchtverwarming in de vloer van het trappenhuis. Hoe die werkte is helaas niet meer te zien. Wel herkenbaar zijn de toenmalige wc en een fonteintje, allebei versierd met blauwe bloemen. Ze zijn gemaakt door de Engelse firma T.C Brown – Westhead Moore & Co uit Stoke-upon-Trent. Leuk is dat het stadsmuseum Rotterdam ook een fonteintje van deze aardewerkproducent heeft, maar met dezelfde bloemdecoratie als op de wc. Dat kon doordat deze als plakplaatjes op de glazuur werden aangebracht. De fabriek was oorspronkelijk gesticht in de late 18de eeuw en droeg tussen 1862 en 1904 deze naam. In die periode groeide het bedrijf explosief en vervaardigde naast verschillende soorten

Fonteintje uit 1902 van de firma T.C. Brown-Westhead Moore & Co

gebruiks- en sieraardewerk ook sanitair.

Na enkele kleine aanpassingen aan het huis, waaronder de bouw van een tuinkamer in 1962, zijn de laatste telgen van de familie Sweens enige jaren terug vertrokken. Nu staat het te koop voor diegene die het leven van de vroegere Bosschenaar op stand wil ervaren.

Nader Bekeken

In deze rubriek belichten we telkens een van de medewerkers/vrijwilligers van de afdeling Erfgoed. Deze keer is dat **Fanne Pouw**. Zij is 42 jaar oud, woont in Rosmalen en werkt sinds 3 jaar als vrijwilliger voor de afdeling Erfgoed.

Mijn naam is Fanne, geboren op 5 februari 1974 in de wijk Wittevrouwen in Utrecht. In mijn jeugd verhuisd van de vrije, ruimdenkende stad naar een klein, streng gereformeerd dorp. Dit was een behoorlijke cultuurschok. Na afronding van het VWO ben ik zo snel als mogelijk teruggekeerd naar mijn stadje. Ik heb daar Franse Taal- en Letterkunde (met als specialisatie Internationale Bedrijfscommunicatie) gestudeerd. Op 16-jarige leeftijd deed ik mee aan een uitwisseling tussen een Frans lycée en mijn school. Een enorm leuke ervaring. Daarna heb ik als francofiel gedacht dat Frans dan vast ook een leuke studie zou zijn, maar dat viel achteraf toch tegen.

Tijdens mijn studie kwam ik op Koninginnenacht een leuke student van de HTS 's-Hertogenbosch tegen. Zo verruilde ik al snel de ene binnenstad voor de andere en woon inmiddels al weer 22 jaar in déze fijne stad. En ja, nog steeds met deze zelfde leuke man.

Inmiddels hebben we ons huis gevuld met een dochter van 16 jaar, een zoon van 14 jaar en een kleine beestenbende. Met onze Bordercollie, Izzy, lopen we (vanaf 1 april) weer op de dijken bij Gewande om de schapen te drijven. Deze hobby in de natuur beviel zo goed, dat ik er een tweede hobby bij heb genomen: bijen houden. Dit voorjaar krijg ik mijn eerste eigen bijenvolk. Naast echtgenote en moeder ben ik dus herder, imker en (mini)moestuinder. Frisse lucht, ruimte en natuur liggen me dus wel.

Een andere hobby/passie is Post. Of beter gezegd: Papier.

Boeken, brieven, kaarten, illustraties, etc.

Ik schrijf met een aantal vaste vrienden (al 34 jaar met mijn oma), maak snailmails en pocketletters (zie hieronder). Een snailmail (slakkenpost) bestaat naast een brief uit andere kleine prullaria.

Een pocketletter is een poststuk bestaande uit negen delen, waarbij je in de vakken iets toe kunt voegen. Op de foto hieronder zie je bijvoorbeeld zaden, kruiden en thee die zijn bijgesloten.

Even terug naar mijn studie. Met het Frans heb ik niet veel meer gedaan. Af en toe wat hulp bij het vertalen van documenten op het werk. Van 1994 tot en met 2012 heb ik gewerkt bij de Immigratie- en Naturalisatiedienst gewerkt. Mijn werkzaamheden lagen (gelukkig) op het gebied van adoptie. Eén van de weinige procedures in mijn ogen met een vriendelijk karakter binnen deze dienst. De meeste visa voor adoptiekinderen zijn gedurende deze periode door mij afgehandeld.

Kinderen zijn een rode draad in mijn leven te noemen. Niet alleen mijn eigen kinderen en de honderden adoptiekinderen, maar ook de leerlingen op de basisschool. Ongeveer 10 jaar heb ik kinderen met dyslexie begeleid om beter te leren lezen. Ook heb ik met veel plezier 3,5 jaar (kook)workshops gegeven op de buitenschoolse opvang. Als ik ooit nog een nieuwe opleiding zou starten

In 2006 veranderde er veel door een onbenullig ongeluk op het werk. Dit veroorzaakte heel wat ellende; operaties, revalidatie, medicatie en fysiotherapie.

Tot mijn grote verdriet resulteerde het na jaren aanvechten ook nog in een afkeuring/arbeidsongeschiktheid in 2012. Thuiszitten bleek écht niet mijn ding. Ik ben een betere vrouw, moeder, echtgenote een betere IK als ik óók kan werken. Gelukkig kwam toen de BAM op mijn pad. Ik kon zomaar weer twee dagen aan de slag. Voor mij betekende dat “instant geluk”. Samen met Marianne werk ik nu iedere dinsdag en donderdag aan de 13 delen die Van Heurn in de 18e eeuw heeft geschreven over de Stad 's-Hertogenbosch en haar Meierij. In één woord GEWELDIG om mee bezig te zijn. Helaas komen de laatste bladzijdes in zicht. Waar ik over een jaartje dus mee bezig zal zijn?? Wie zal het zeggen. Ik hoop op weer een interessante kroniek wat in een archief op mij ligt te wachten. En anders? Er is bij de afdeling Erfgoed altijd wel iets interessants te vinden. Ik blijf hier graag aan de slag!

Noot van de redactie: Zie voor een artikel over de werkzaamheden aan het Van Heurn-manuscript pagina 16.

Vestingwerken 's-Hertogenbosch, van Weren naar Welkom heten

door Huibert Crijns

Aandacht voor erfgoed is diep geworteld in de stad.

Collectiebeheer is al 175 jaar in goede handen bij het Stadsarchief.

In 1874 werd de eerste stadsarchivaris aangesteld.

Onderzoek en advisering op erfgoed, ook daarin waren we 40 jaar geleden als een van de eersten in het

land professioneel actief. Een nieuwe loot aan de stam, naast beheer, onderzoek en advisering is erfgoedontwikkeling. Hierbij hebben we de regie op onderzoek, restauratie, planvorming, herbestemming, uitvoering en beheer van erfgoed. Het ondernemingsplan van de nieuwe afdeling Erfgoed gaat dieper in op deze ontwikkeltaak. In dit artikel – en ik heb de redactie beloofd elk kwartaal een bijdrage te leveren – zal ik onderdelen uit het ontwikkelingsprogramma voor de Bossche Vestingwerken toelichten. Daarbij blik ik eerst terug op gerealiseerde projecten en geef daarna een kijkje in de keuken waar nieuwe erfgoed plannen worden voorbereid.

Behoud door ontwikkeling.

Bij de start van de noodzakelijke restauratie van de vestingmuren aan de Zuidwal, Spinhuiswal en Parklaan was dit het nieuwe adagium. De wijze van ‘restauratie’ van de Binnendieze, waarbij kademuren steen voor steen werden afgebroken en weer opgebouwd en waarbij bouwsporen ongedaan werden gemaakt, was voorgoed verleden tijd. Restauratie kreeg veel meer betekenis door verbinding te leggen met stedelijke en regionale kerntaken, zoals

Nieuwe stadsentree vanuit parkeergarage Sint Jan naar de Parade. Door de ‘bres’ loop je als bezoeker de vesting in. Met ons vestingverleden verwelkomen we bezoekers aan de stad.

bereikbaarheid, behoud van natuurwaarden, versterking van het cultuurtoerisme of verbetering van de veiligheid in de openbare ruimte. In juli 1999 werd de ontwikkelingsvisie Versterkt Den Bosch door de gemeenteraad vastgesteld. In dat jaar werd ook het eerste Vestingproject uitgevoerd: herstel van de waterpoort De Groote Hekel en realisatie van een zogenaamd Stadsbalkon aan de Zuidwal. Met deze toevoeging geven we ruimte aan de voetganger en bieden een schitterend zicht op het vrije schootsveld, het Bossche Broek.

Het architectenpaar Marc van Roosmalen en Marlène van Gessel uit Delft zijn de bedenkers van de ontwikkelingsvisie op de vestingwerken. Samen met landschapsarchitect Martien van Osch zijn zij in de afgelopen 18 jaar verantwoordelijk geweest voor restauratieplannen en het ontwerp van tal van nieuwe toevoegingen aan de historische stadsrand.

Architecten Marc van Roosmalen en Marlène van Gessel

De restauratie van het muurwerk aan de Zuidwal-Parklaan werd in de periode 2001-2004 uitgevoerd. In samenwerking met de Universiteit Leuven werd een unieke restauratietechniek ontwikkeld, waarbij muurwerk grotendeels intact kon blijven, maar ook beschermde plantensoorten op de muur behouden werden en waarbij er nauwelijks hinder was voor het verkeer op de binnenstadsring.

Links 2 foto's van het plaatsen van de balk op zondagochtend 2 oktober 2005 en rechts het eindresultaat.

Een klein en daardoor minder bekend Vestingproject is de bypass op de overgang van de Zuidwal op de Spinhuiswal. Net als bij de Groote Hekel was hier geen ruimte voor de voetganger om langs de vesting te lopen. De hoek tussen Bastion Oranje en de Spinhuiswal is hier 'afgeschuind' met een balk en de tussenruimte gevuld met een roostervloer. Voor de wandelaar levert dit een 'spannende sensatie' op, als je onder je voeten 5,5 meter naar beneden in de gracht kunt kijken. Uniek en zeer innovatief is de toegepaste techniek.

De balk heeft een overspanning van 12 meter en is gemaakt in een voorgespannen, gelijkde bakstenen constructie en bevat met uitzondering van de balkkoppen, géén beton. 12 stalen voorspan strengen houden de gelijkde bakstenen bijeen.

Deze techniek van voorgespannen gelijkde baksteen was in deze vorm nog niet eerder in Europa toegepast en voor de fabrikant Wienerberger Bricks reden om het hele project te financieren.

Om de hijsogen af te dekken bedachten de ontwerpers een subtiele manier om de leden van de Kerngroep Vestingwerken (opdrachtgever) en van het Planteam (integraal samengesteld ontwerpteam) aan dit project te verbinden door ieder in silhouet weer te geven.

Wilhelminaplein; de Pieckeport

Terug naar vandaag. Na de gemeenteraadsverkiezingen van eind 2014 heeft ons stadsbestuur besloten tot afronding van het programma Vestingwerken met de restauratie van de fundamente van de Pieckeport onder het Wilhelminaplein. Gelijktijdig is aandacht gevraagd voor de ontwikkeling van militair erfgoed buiten de vesting, zoals erfgoed in de Linie die in 1629 door prins Frederik Hendrik om de stad werd aangelegd. Het archeologisch onderzoek start dit jaar in april en zal nog tot juli duren.

plaquette op het rechter hijsog met daarop (v.l.n.r.) in profiel Henk Aarts, Harry Boekwijt, Huibert Crijns, Cees Duijx, Marlène van Gessel, William Jans en Hans Meester.

De opgraving willen we op verschillende manieren bij een breed publiek onder de aandacht brengen. Daarvoor gaan we rondleidingen organiseren, op locatie een expositie van historische foto's inrichten en ook nieuwe media en 3D reconstructie technieken inzetten. In 2017 en 2018 gaan we vervolgens aan de slag met planvorming en uitvoering van de restauratie en daarmee ronden we het programma Vestingwerken af. Het archeologisch onderzoek vormt de belangrijke inspiratiebron voor restauratie van de poortfundamente en het aanliggende muurwerk. Mogelijk gaan we hier ook de voet van de muur zichtbaar maken, door het maaiveld in een talud naar de muur toe te verlagen. Volledige reconstructie van de poort wijst ons stadsbestuur echter van de hand. Onder meer omdat daarvoor de middelen ontbreken en de poort het zicht ontnemt vanuit de appartementen aan de Molenberg en Zonneveld.

Herman Moerkerkplein: De Waterpoort

Reconstructie van een poort zijn we wèl van plan aan het Herman Moerkerkplein. Daar bevindt zich een deel van de waterpoort, onderdeel van de eerste stadsmuur. De poorttoren is het enige deel van eerste stadsmuur dat in de openbare ruimte nog bewaard is gebleven.

Helaas is de poort niet meer herkenbaar als onderdeel van de eerste stadsommuring en de toren is in slechte staat en dringend aan restauratie toe. Door niet alleen de toren te restaureren, maar deze ook een stukje uit te breiden met een stadsmursegment, ontstaat de mogelijkheid om een aansprekend en begrijpelijk beeld te scheppen van de vroegste stadsgeschiedenis. De plannen voor restauratie en herstel gaan we dit jaar verder uitwerken om medio 2017 te kunnen starten met uitvoering.

Met herstel van de muur kunnen we een historisch betrouwbaar beeld geven van de stadsversterking zoals die vanaf het begin van de 13e eeuw tot omstreeks het jaar 1300 heeft gefunctioneerd. Behalve een cultuurhistorisch – educatieve functie zal de locatie ook letterlijk een decor kunnen vormen voor kleinschalige culturele activiteiten, waarbij we het ingetogen karakter van de plek zeker niet uit het oog zullen verliezen.

Impressie van de Waterpoort en 2,5 travee vestingmuur aan het Herman Moerkerkplein. De tuin van de Rederijderskamer krijgt in dit ontwerp een (semi) openbaar karakter.

Vestingwerken om de stad zijn gebouwd om een bedreiging voor de stad in de vorm van een vijand of besmettelijke ziekte te weren. Anno 2016 hebben we die bedreigingen gelukkig niet meer te vrezen en staan we graag bekend als gastvrije bourgondische stad. Aanwezige historische vestingstructuren kunnen als beklemmend worden beschouwd bij gebiedsontwikkeling. In de aanpak van de vestingwerken hebben we laten zien dat we de initiële functie van weren uitstekend kunnen inzetten om bezoekers en burgers te verwelkomen.

Huisvesting van de Afdeling Erfgoed: De stand van zaken

Door Hans Meester

Op 26 januari 2016 heeft de Raad besloten om het project “nieuwe huisvesting Stadsarchief en afdeling Erfgoed” over te hevelen naar de planstudiefase”. Daarvoor heeft de raad een voorbereidingskrediet van € 350.000,- euro beschikbaar gesteld.

Dat betekent dat wij architecten, constructeurs en andere deskundigen mogen gaan inhuren. Die gaan die voor ons een plan tekenen voor het Groot Tuighuis. Dat plan moet erin voorzien dat alle medewerkers en vrijwilligers van de afdeling Erfgoed in het Groot Tuighuis gehuisvest kunnen worden. Als we dat plan klaar hebben moeten we nog een keer terug naar de Raad om te vragen of we het plan ook echt uit mogen voeren. Maar dit is al een heel belangrijke eerste stap.

Erfgoedwerkplaats

In ons verhaal aan de Raad hebben wij aangegeven wat de ambities van de afdeling Erfgoed zijn. Dat zijn dezelfde, die je ook terugvindt in ons ondernemingsplan. Wij willen de Erfgoedwerkplaats van de stad worden. Daar werken niet alleen de professionals van de gemeente, maar het is ook een ontmoetingsplek voor iedereen die met cultuurhistorie bezig wil zijn of daar meer van wil weten. Samen werken aan de cultuurhistorie van de stad staat centraal.

Er zal meer ruimte komen voor vrijwilligers en voor activiteiten van heemkundeverenigingen, en er zullen presentaties en andere activiteiten zijn voor belangstellenden, zoals bijvoorbeeld voor schoolklassen.

Het besluit van de gemeenteraad geeft aan dat men deze ambities ondersteunt, en dat men bereid is daarin te investeren.

In zijn toelichting aan de Raad heeft wethouder Huib van Olden aangegeven dat hij er helemaal voor gaat om de afdeling erfgoed te huisvesten in het Groot Tuighuis, en dat er bij het Groot tuighuis een ondergrondse archiefruimte van ca 300 m2 bijgebouwd zal worden. De archiefruimte aan de Bloemenkamp zal gehandhaafd worden. Alternatieven, zoals een grote nieuwe archiefruimte van 900m2 onder de parkeerplaats van de burens, zijn dus niet meer aan de orde.

Voor realisatie van het plan waarvoor nu besloten is, is het noodzakelijk dat de Azijnfabriek ergens anders een plek krijgt. Ook dat is in de Raad aan de orde geweest. De wethouder heeft aangegeven dat hij het hele plan wil doorzetten, en dat hij met de Azijnfabriek in gesprek gaat om elders een oplossing te zoeken.

Programma van eisen

De werkgroep huisvesting is inmiddels al bijna klaar met het Programma van eisen. Daarin staat, welke eisen wij stellen en welke wensen we hebben. Op de huidige plek van de Azijnfabriek is bijvoorbeeld de “studiezaal-nieuwe-stijl” gepland, waarin nieuwe multimedia-voorzieningen een plek krijgen en een coffeecorner voor bezoekers.

Impressie van het vernieuwde gebouw met de verbinding naar de 'studiezaal-nieuwe-stijl op de huidige plek van de Azijnfabriek

Naast de ondergronds archiefdepot en de studiezaal-nieuwe-stijl is er nog een derde nieuw element. Dat is de avontuurlijke educatieve ruimte, bedoeld voor gebruik door schoolklassen. Deze is voorlopig gedacht in de voormalige militaire wasruimte op het achterterrein. Ook deze ruimte is op dit moment in gebruik bij de Azijnfabriek.

Boven de huidige zaal van de Azijnfabriek is nu een deel van het bouwhistorisch depot ondergebracht. Dat zal elders in de stad een plek krijgen. De vrijkomende ruimte zal worden ingericht als kantooruimte voor de medewerkers. In het programma van eisen (PvE), dat we op dit moment aan het maken zijn, zijn er nog meer grotere en kleinere wijzigingen voorzien. Kern is dat de ruimtes die interessant zijn voor publiek op de begane grond worden gesitueerd en de meeste werkplekken op de 1^e verdieping.

Het laboratorium blijft en wordt zo mogelijk verder vergroot ruimte te maken voor meer vrijwilligers. Ook komen er flexibele werkplekken voor vrijwilligers, zoals bijvoorbeeld in de studiezaal-nieuwe-stijl.

Opvolger

De architect is op 17 maart aan de slag gegaan met het maken van een plan. We hopen over een maand of drie een voorlopig ontwerp te hebben. En.....vanwege mijn pensioen zal ik helaas geen rol meer spelen als trekker van de planontwikkeling. Mijn rol wordt overgenomen door Ivo Scheffers. Dat is een ervaren en enthousiaste manager van bouwprojecten, dus ik ben er zeker van dat het heel mooi gaat worden!

Colofon

De kwartaaluitgave Plus Ultra wordt gemaakt door en voor vrijwilligers en medewerkers van de Afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch. Van de voorloper van dit blad, het Vrijwilligersbulletin BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) verschenen tot en met december 2015 in totaal 15 nummers. Door de samenvoeging van de drie gemeentelijke diensten BAM, Stadsarchief en Vestingwerken tot één Afdeling Erfgoed werd ook het vrijwilligersblad een gezamenlijke uitgave die vanaf nummer 16 (maart 2016) verschijnt onder de nieuwe naam Plus Ultra.

De hele Afdeling Erfgoed wordt (gefaseerd) ondergebracht in Het Groot Tuighuis aan de Bethaniestraat 4, 5211 LJ 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-6155476. Ook de redactie van Plus Ultra is hier gehuisvest.

Totdat de samenvoeging gereed is, blijft het bezoekadres van het Stadsarchief: Bloemenkamp 50, 5211 XK 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-615 52 95

Redactie

De redactie en opmaak is in handen van vrijwilligers. De redactie bestaat uit:

Hoofdredacteur: Len Janssens (info@allesiinorde.nl) (tevens opmaak)

Redactieleden: Ed Hupkens en Tamara Nadibaidze.

Aan dit nummer werkten mee:

Angelo Andreat, Hans van Boxtel, Marianne Clemenkowff, Huibert Crijns, Roland Dingen, Maarten Enderman, Ed Hupkens, Len Janssens, Hans Meester, Tamara Nadibaidze, Harmke Nijhof, Fanne Pouw, Joke de Ridder, Dorien van de Venne.

Suggesties, vragen, opbouwende kritiek en andere bijdragen om Plus Ultra nog beter en aantrekkelijker te maken zijn altijd van harte welkom. Ook zien we graag initiatieven tot het leveren van een eigen artikel tegemoet. Neem daarvoor contact op via email met Len Janssens: info@allesiinorde.nl.

Wel een idee maar geen schrijversambities? Ook dan horen we graag van je!